પ્રસ્તાવના.

ન્હાનપણમાં લગ્ન કરવાનો આપણા લોકોમાં ચાલ પડી ગયો છે, તેમાં વળી કેહેવાતાં કુલીન ઘર ખોળવા જાયછે તેથી કરીને સારા વરને નઠારી કન્યા ને સારી કન્યાને નઠારો વર મળેછે; કેમકે સારા નરસા ગુણ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈયે, તેને બદલે નામનાંજ કુળ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવેછે. જેમકે, સારા ગુણનો કોઈ વર હોય પણ તેનું કુળ જરા નીચું ગણાતું હોય, તો તેને પસંદ નહિ કરતાં ગમે તેવા પણ નામનાજ કેહેવાતા આવેલા કુલીન ઘરના વરને પસંદ કરેછે. વળી છેક ન્હાનપણમાં લગ્ન થાયછે તેથી ગુણ અવગુણ બરોબર જણાઈ આવતા નથી, તેને લીધે ઘણાં દંપતિ દુઃખ પામેછે, તેના દાખલા આપણને હજારો મળી શકેછે.

લલિતાદુઃખદર્શકની રચના એજ વિચાર ઉપરથી કરીછે. લલિતાને યોગ્ય વર મળ્યો હોત તો એમાં લખ્યા પ્રમાણે તેની બિચારીની દુર્દશા થાત નહિ. માટે જો માતાપિતા અને સગાંવાહાલાંને કન્યાનું સારૂજ ઈચ્છવું હોય, તો તેમણે કેહેવાતા કુલીન વરને માટેજ ફાંફાં નહિ મારતાં ગુણી વરસાથે તેનું લગ્ન થવા દેવું. આ કરતાં વળી તેને પસંદ પડતા યોગ્ય વર સાથે લગ્ન કરવા દેવું એ તો ઉત્તમ છે. આવો લાભકારક ચાલ જેમ પ્રસરતો જશે તેમ આપણી સંસારી હાલત સુધરશે. માટે સર્વે સમજુ મનુષ્યોનો ધર્મ છે કે, એ ચાલ જેમ પ્રસરે તેમ જેનાથી જેમ બને તેમ યત્ન કરવો.

સંવત ૧૯૨૨ પોષ.

૨૦ ઉ૦

પાત્ર.

દંભરાજ............સ્નેહપુરનો વ્યાપારી અને કુલીન.
કર્કશા ....તેની સ્ત્રી.
કજિયાબાઈ ......તેની પુત્રી.
નંદનકુમાર ....તેનો પુત્ર. લલિતાનો પતિ.
છળદાસ............નંદનકુમારનો મિત્ર.
કુભાન્ડી............છળદાસનો હેરક.
બુદ્ધિસાગર.........દંભરાજનો મિત્ર.
ગુલાબ ....તેની સ્ત્રી.
પ્રિયંવદા............એક ગણિકા.
ચંદ્રાવળી............તેની બેહેન. કનકાપુરીની ગણિકા.
માળી...............નંદનકુમારની વાડીનો રક્ષપાળ.
જીવરાજ ....ચંપાનગરીનો મહા ધનાઢ્ય વ્યાપારી.
કમળા...............તેની સ્ત્રી.
લલિતા ....તેની પુત્રી—નંદનકુમારની સ્ત્રી.
પ્રભાવતી............લલિતાની સખી.
દાસી ....પ્રિયંવદા ગણિકાની.
પંથીરામ ....લલિતાનો બ્રાહ્મણ.
પૂરણમલ............એક જમાદાર, છળદાસનો મિત્ર.
શિકારી ....પર્વતપુરીનો રાજા.
તેડાગર ....દંભરાજનો ગોર.

બીજી કેટલીક સ્ત્રિયો. બારવા, બ્રાહ્મણ, રસોઇયો, મશાળચી ઈત્યાદિ.

ललितादुःखदर्शक

અંક ૧ પેહેલો.

નાન્દી

બે છોકરા નાચેછે અને ગાયછે.

ધનાશ્રી.

પ્રભુ રીઝી સાં'ય થજે જગરાય. પ્રભુ. ટેક.
કૂદી કૂદી બાળકો ફળ લેવા ધાય,
આવે નહિ હાથ ન ખવાય. પ્રભુ. ૧
પ્રેરી મતિ સારી, ખોટ દે સુધારી,
જાચી એમ ગુણ બાળ ગાય. પ્રભુ. ૨

(પડદો ઉપડે છે.)

(મુખ્ય પાત્રો સાથે ગાયછે.)

પદ.

વિનતિ ધરજો ધ્યાન, જન સહુ, વિનતિ ધરજો ધ્યાન.
નિરપરાધી બાળકી ઝાઝી, પામે પીડા અપમાન. જન૦ ૧
નામના કુળપર મોહી પડીને, દેવાય કન્યાદાન. જન૦ ૨
મૂર્ખ મળ્યે વર સુખ ન પામે, શું કરવું ખાનપાન, જન૦ ૩
ગુણ જોવાના તે ન જુવે તો, દુઃખ દરિયો નીદાન. જન૦ ૪
જુવો લલિતાદુઃખદર્શકમાં, કેવો વર્ણ્યો છે ઘાણ. જન૦ ૫
લલિતા પેઠ વનિતા વેઠે, ધરો તેનાં દુઃખ કાન. જન૦ ૬
બને ન એવું તેવું કરજો, જેથી રે' શોભા માન. જન૦ ૭

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, સ્નેહપુરની ભાગોળ.

પંથીરામ—(સ્વગત) ચંપાનગરીથી નીકળ્યાંને મને આજે પૂરેપૂરો એક મહિનો થયો, ત્યારે સ્નેહપુરની સીમની લગભગ આવી પોહોંચ્યો. પણ

આ તે સ્નેહપુરની સીમ હશે કે નહિ? પછવાડે એક નગર ગયું તેને પણ મેં સ્નેહપુરજ જાણ્યું હતું. જાણું એમાં નવાઇ નહિ, 'મનમાં તે મ્હો આગળ.' ચાલી ચાલીને મારી કુશ નીકળી ગઇ, વળી થાક્યાના ગાઉ થયેલા, તેથી સ્નેહપુર આવ્યું હોય તો ઉછળીને મ્હો આગળ પડે એવું ચિંતવન કરતો હતો, તેવામાં જે દીઠું તે સ્નેહપુર માની લઉં એમાં મારો દોષ નહિ. હવે તો આ સ્નેહપુર હોય તો બહુ સારૂં; પગે રસ ઘણો ઉતર્યો, (પગ પંપાળેછે.) પણ ચાલરે પ્રાણિયા, જરા આગળ. અરે! આજ તો મારાથી નથી ચલાતું; પગ તો પાકા ગુંમડાના જેવા થઈ ગયા છે. એમાં કોઈનો વાંક નથી પણ મારો છે. લલિતાએ તો ઘોડાસરમાંથી એક જલદ ઘોડો લેવા મને કહ્યું હતું; કહ્યું હતું તો ખરૂં પણ તે મારી દાઝ જાણીને નહિ, પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે. મનમાં એવું તો, જે ઘોડો હોય તો વરને વેહેલો કાગળ પોહોંચે. બાઈને તો મહિનામાં જવાબ વાંચવો હતો ને બંદા તો આ બેઠા. (થાક ઉતારવા હાથ પગ મસળેછે.) બેઠા તે આપણા બાપનું. ને શું ઘોડો આણ્યો હોત, ત્યારે આજ આટલે લગી અવાત કે? ક્યારનોય મને ફેંકીને પાછો લલિતાને ખબર કેહેવાને ગયો હોત, ને મારાં તો સોયે વર્ષ પૂરાં થયાં હોત. ચાલો, ઠીક થયું જે એકલા આવ્યા; પણ ઉઠ રામ, બેશી રહે શી સિદ્ધિ? વેહેલા જઈયે તો કંસાર ભેગા થઈયે.—હા, (સાંભળતા હોય તેમ) હવે તો ભાગોળની લગભગ છું. નોંબત, ઢોલ, નગારાંના નાદ, માણસોના અવાજનો ઘોંઘાટ અને કૂતરાંનું ભસવું, એ સર્વે મારે કાને પડેછે. વળી ધૂણીના ગોટેગોટ પેલા ઉંચા દેખાય! જો શેહેર બાળ્યું ના હોય તો એમ હોય નહિ. અરે! પેલી એક હવેલી આકાશમાં ડોકિયાં કરતી દેખાય. ખરે, એ નંદનકુમારની હશે; અને હું આવુંછું કે નહિ તે એના ધણીની આજ્ઞાથી જોતી હશે. ઘેર જેમ લલિતા તળે ઉપર થઇ રહી છે, તેમ એ ભાઈ પણ એક પગે થઈ રહ્યા હશે. એટલે એવી આજ્ઞા કરેરતો. આજે તો આપણા માનનો પાર નથી. નંદનકુમાર પાટલે બેસારીને પૂજા કરશે. અરે, આ જમણા હાથ ભણી ઉંચું દેખાયછે એ શું વળી? એ તો બંગલા જેવું જણાયછે. નગર અહિંથી ઓછામાં ઓછું એક ગાઉ હશે, ત્યાં સુધી તો તરસ આપણાથી વેઠાવાની નથી. ગળું છેક સૂકાઈ જવા આવ્યું છે

આ વાડીમાં નક્કી કુવો હશે ખરો. પેલો ફૂલઝાડ સમારેછે તે વાડીનો માળી હશે, ચાલ રામ માંહ.

(વાડીમાં પ્રવેશ કરેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, નંદનકુમારની વાડી.

પંથીરામ.

પંથીરામ—વાહવા! શી સુંદર વાડી છે. આ બટમોગરો તો બહુજ બેહેકી રહ્યો છે. અક્કેકુ ફૂલ, ગોટાના જેવડું મ્હોટું અને શોભાયમાન દેખાયછે. એમાંથી એક ચૂંટીને સુંઘું તો મગજ તર કરી નાંખે એવું છે. લાવને એક ચૂંટુ, બંદાને કોણ પૂછનાર છે. (ચૂંટવા જાયછે, તેને જોઇને.)

માળી દોડતો આવેછે.

માળી—અરે ભલા માણસ! તું કોણ છું? અને કોની રજાથી માંહ પેઠો છું. હેંડ નીકલ વેહેલો, નહિકર હવણાં જોવા જેવું થશે. બાપનીમતા થઇ જે પૂછયા ગાછયા વના એકદમ ફૂલ ચૂંટવા મંડી જઊછું? જોહ!

પંથીરામ—ભૂલ્યો બાપજી, લે આ રહ્યું તારૂં ફૂલ, (તેને કાને ખોસેછે.) હું દૂર દેશાવરનો ગરીબ પંથી છું, તરશે મરતો હતો તેથી તારી વાડી જોઇને આવ્યો છું, તે એવી આશાથી કે તું મને તારી વાડીનું નિર્મળ પાણી પાઈને ઠંડો કરીશ, ને તું તો માથું ફોડવાને ઉભો થયો છું. મારા પાણી વિના પ્રાણ જાયછે. જો તારા દિલમાં રામજી ઉતરે ને પાઉ તો તારો મ્હોટો પાડ, નહિકર આ ચાલ્યો મારે માર્ગે. જીવતો રહીશ તો પાણી પારવનું પીશ.

માળી—સીધે સીધું ને વાંકે વાંકું. તું નરમ થઇને બોલછ તો હું તને નડવાનો નથી. તારી મરજીમાં આવે એટલાં ફૂલ ચૂંટી લે. ને હેંડ પછી મારી હાથે, હું તને પાંણી પાઉં.

પંથીરામ—આ એક ફૂલ ઘણુંએ છે. ચાલો આપણે કૂવે જઈયે.

(માળી આગળ ને પોતે પાછળ જાયછે. ને ખુબ પાણી પીધા પછી કૂવાના થાળામાં બેસેછે. તંબાકુની ડાબલી કાહાડે છે અને ચમચી પણ છોડેછે.)

માળી—કેમ ભાઈ! હવે તું ઠંડો થયો? તારા દેખાવ ઉપરથી, તું બહુ

ધાભરો બની ગયેલો દેખાઉછું. પણ હવે તું મને માંડીને વાત કેહે, કે ક્યાંથી, શા કારણ માટે તું અહિ આવ્યો છું.

પંથીરામ—હવે હું ટાહાડો સીતળ થઈ ગયો, એટલે મારૂં સર્વ વૃત્તાંત કહુંછું તે સાંભળ. (તેનો કાન ચીમળીને) કાન રાખજે કાહાનમ, મન રાખજે માળવે, ને શરીરનું આ ડીમચું તો અહિ પડયું છે એટલે કાંઈ ચિંતા નથી.

માળી—અલ્યા તું તો કોઈ મશ્કરો દેખાઉછું. ઠીક થયું જે તારો ભેટો થયો, મને તારાથી ગંમત મળશે. જો તારે આ વાડીમાં રેહેવું હોય તો હું ધાટ ધડાઈ આપું.

પંથીરામ—ના રે મારાબાપ! ધાટ ધડાયો એટલે તો થઈજ રહ્યું તો. વળી મારે એક મ્હોટું સાલ છે, તેથી રેહેવાય એવું નથી. આજે કાગળ આપી ઉત્તર લઈને કાલે પંથે પડવું છે. તારે મારે આજની બે ધડીનો સમાગમ છે.

માળી—એવડી ધાડાધાડ શી છે? બેશ હવણાં તો જરા નીરાંતે, ને કેહે મને, કોનો કાગળ, ને કોનો ઉત્તર લઈ જવાનો છે?

પંથીરામ—ચંપાનગરીમાં જીવરાજ કરીને એક મહાન્ વ્યાપારી છે, તેની પાસે અઢળક ધન છે. તેને એકની એક પુત્રી છે. તે છેક ન્હાની હતી ત્યારે આ સ્નેહપુરના દંભરાજ શેઠના નંદનકુમાર વેહેરે લગ્ન કર્યું હતું, પણ ત્યાર પછી તે આજ સુધી કન્યાને સાસરે તેડી નથી,

માળી—(એકદમ વચ્ચે બોલી ઉઠેછે.) અરે! આ નંદનકુમારની વાડી છે. ને અત્યારે પોતે અહિ છે.

પંથીરામ—ચાલો ત્યારે, બધી પીડા મટી ગઈ. મને તો અત્યાર સુધી ભ્રાન્તિ થતી હતી કે આ દેખાયછે તે સ્નેહપુર હશે કે નહિ. વળી નગરમાં અથડાવા જવું મટયું. પણ ભાઈ! હું તો ભૂખ્યો છું, અહિ ખાવાનું મળશે કે નગરમાં પાછો ધકેલશો?

માળી—એની તું કાંઈ ચંતા કરેશ નહિ. પરિયંવદાને હારૂં રસોઈ કરવા એક રસોઈયો અહિ રાખ્યો છે, તેથી તારો ખાવા પીવાનો જોગ હવણાં કરૂંછું. હો વશા તો રસોઈ તૈયાર હશે.

પંથીરામ—(આશ્ચર્ય પામીને) પ્રિયંવદા કોણ છે જે? અહિ સ્ત્રી શી! આ તો કાંઈ નવાઈની વાત છે!

માળી—બધી વાત તારે પૂછવી નહિ, મારાથી કેહેવાય એમ નથી.

પંથીરામ—જા, મારા ભાઈ, ત્યારે તું મારો ભાઈબંધ શાનો ? તારે મારે સરત એટલી જે મારે છાની વાત ઉઘાડી કરવી નહિ. મારા સમ, કે તું મરૂં જો ના કહું તો. તું મરૂં ત્યારે તો તારે રડવું પડે.

માળી—તું હમ ખાહુંછું તારે તને કહુંછું, પણ નંદનકુમાર જો જાંણે તો મને તરત નાળિયેર આપે, માટે બીજે કાંને વાત જાય નહિ એની હંભાળ રાખજે; મારા ને રસોઈયા વના બીજું કોઈ પૂરે-પૂરૂં જાંણતું નથી.

પંથીરામ—તારી ખાતરી થતી ના હોય તો પાણી મૂકું.

માળી—હવે મારી ખાતરી થઈ. આવ આઘો. એ પરિયંવદા છે તે કોઈક નગરની પાતર છે. રૂપરૂપનો ભંડાર છે, તેથી નંદનકુ-માર એના ઉપર મોહી પડ્યા છે. એમના બાપની પાહે ઝાઝો પૈસો નથી, તેમ છેક ખાલી હાથના પણ નથી. એમનામાં એ મ્હોટા કળિયા કેહેવાયછે, તેથી ખર્ચ વધારે રાખવો પડેછે. દેશાવરના લોકો તો હવેલિયો ને બંગલા જોઈને જાંણતા હશે જે કોણ જાંણે કેટલી બધી પુંજી હશે, પણ ઢમઢોલ ને માંહ પોલ છે. નંદન તો પથ્થરના ભમરડા જેવા છે. ન્હાનપણમાંથી કુછંદ લાગ્યો છે તેથી બાપનાથી છાંનું પારવનું ઉડાવેછે. પરિયંવદા બધું એમનું ખાઈ, ગઈ ને મને લાગેછે, કે, જો આંમનું આંમ ચાલ્યું, તો મારી ચાકરી પણ જશે. એ અહિયાંથી ટળે તો બહુ હારૂં થાય; રંડા એવી નઠારી છે કે નંદ-નકુમાર આટલું બધું કરેછે, પણ એની તો ગણતરીમાંજ નથી. એમના ભાઈબંધ પણ એમના જેવાજ નઠારા છે. તેઓ પારવનું એમનું ખાઈ જાયછે, અને તેથીજ કરીને રોજ રોજ પૈસો ઓછો થતો જાયછે. દંભરાજ ઉંમરે પોહોંચવા આવ્યા છે ને એકનોએક છોકરો છે, તેથી જેમ કરેછે તેમ કરવા દેછે. એક બીજી છોકરી છે, પણ છોકરા ઉપર જેટલું વાહાલ એટલું છોકરી ઉપર શાંનું હોય!

પંથીરામ—શિવ ! શિવ ! શિવ ! બિચારી લલિતાના તો ભોગ મળ્યા, એણે મહા ઉલ્લાસથી પત્ર લખી મને આપ્યું છે, ને અત્યંત આતુરતાથી ઉત્તરની રાહા જોતી ત્યાં બેઠી હશે, ને ભાઈનાં કારસ્થાન

તો અહિયાં આવાં છે. એનો સમાસ અહિ કેમ થશે? એનાથી તેને સુખ ક્યાંથી મળશે? એ તો ગુલાબના ફૂલ જેવી રૂપગુણની ભરેલી છે. તેનો ને આ ગમારનો યોગ કેમ ખાશે? એમાં આપણો ઉપાય નહિ. પણ ભાઇ! આ કાગળ મારે એને આપવો છે તેનું કેમ કરૂં?

માળી—એમની પાહે તારાથી જવાશે નહિ, લાવ કાગળ, હું જઈને આપી આવું, ને કહીશ જે ભાંમણ આંઈ છે.

પંથીરામ—(પાઘડીમાંથી કાગળ કાહાડીને) લે આ કાગળ; પણ તને કદાપિ વાર લાગે, માટે મારો ખાવાનો જોગ કરતો જા. લાડું મળ્યા એટલે આપણે બીજું કાંઈ માગવાના નથી.

(માળી પંથીરામને રસોડામાં ખાવાને બેસારી આવીને ઉપર જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ,—બંગલાનો મેડો.

નંદનકુમાર, પ્રિયંવદા અને તેની બે ન્હાની છોકરિયો.

માળી—(હાથ જોડીને) શેઠજી! આપને હાહરેથી આ કાગળ લઈને એક ભાંમણ આવ્યોછે. (કાગળ આપેછે.)

નંદનકુમાર—(કાગળ લઈ, ગુસ્સે થઈને.) એને આ રેઠાણ કોણે બતાવ્યું? અહિ આવવાની કાંઈ જરૂર નુતી.

પ્રિયંવદા—(નંદનકુમારના હાથમાંથી પત્ર લઈને ફોડતાં ફોડતાં) માળી! એ બ્રાહ્મણને નગરમાં લઈ જવાની કાંઈ અગત્ય નથી. હવણાં એને જવાબ લખી આપી વિદાય કરીશું. કેમ નંદન! ઠીક કે નહિ?

નંદનકુમાર—હા પ્રિયંવદા, તમે કહ્યું એમજ. એને વળી ઘેર જઈને શું કામ હતું. જવાબ લખવા જેવું હશે તો લખીશું, ને નહિ તો મ્હોડે કાહાવીશું.

માળી—શેઠજી! એને ખાવા બેહારીને હું આવ્યો છું, એ મને કહેતો'તો કે મારે તો વેહેલાં જવાબ લઈને પાછા જવું છે.

પ્રિયંવદા—માળી! તું ઘણો ડાહ્યો છું. જા એની પાસે જઈને બેશ. પછીથી તને બોલાવીશું. નંદન! આ માળી ઘણો સમજું અને કહ્યાગરો છે માટે આ મહિને એનો પગાર વધારજો.

માળી—પરિયંવદા ! તમારી તો મારા ઉપર ઘણી રેહેમ છે.
(જાયછે.)

પ્રિયંવદા—નંદન ! લો આ કાગળ વાંચો; એ તો તમારી પ્રિય સ્ત્રીનો રાગમાં લખેલોછે.

નંદન—આપણે કયેદાહાડે પાટલા ઉપર ધૂળ નાંખેલી જે આવડે ?

પ્રિયંવદા—જાઓ મારા શેઠ, એમાં શું છે એ તો આ છોકરાંય વાંચે. (ગાયછે ને નંદન તેના મ્હોસામું જોઈ રેહેછે.)

ગુરૂગોવિંદના મહિનાનો રાગ.

સ્વસ્તિશ્રી સ્નેહપુર સ્થાન, શોભે સારૂંરે,
જ્યાં વસો અમારા પ્રાણ ચિત્ત ચોરી મારૂંરે. ૧
પ્રિય ! શુભોપમાને રે યોગ્ય, પૂજ્યારાધેરે,
છો જી ચતુરશિરોમણી નાથ. ગુણ સૌ સાધેરે. ૨
ચઉદ વિદ્યાના રે જાણ, શિરના છત્રરે,
મુજ પ્રિયપતિ નંદનકુમાર, કુશળ છે અત્રરે. ૩
ચંપાનગરીથી લખિતંગ, લલિતા દાસીરે,
તમ વિયોગે રહે દિનરાત, બહુજ ઉદાસીરે. ૪
પ્રિય ! બાળપણામાં રે પ્રીત, પરણ્યે થઇ છેરે,
એ તો આજ લગી મન માંહ, એવી રહી છેરે. ૫
પ્રિય ! ત્યારે હુતી હું છેક, ન્હાની બાળારે,
પણ સમજીરે જ્યારથી નેહ, જપુંછું માળારે. ૬
આજ જોયાં તમારૂં મુખ, થયાં બહુ વર્ષરે,
તેથી જોવા શશિસમ મુખ, હૃદે છે હર્ષ રે. ૭
આણું આવ્યાની રે વાટ, મેં મસ જોઈછે રે,
બહુ વિત્યા હવે તેહેવાર, આશા ખોઈ છે રે. ૮
હજુ તમ અમશું રે પ્રિયપ્રાણ, પ્રસંગ ન પડિયોરે,
તો ક્યાંથી હશે કાંઈ વાંક, દિલ ઉતરિયો રે. ૯
છે જી માતપિતા મુજ રાંક, સ્વભાવે શાણાં રે,
તે ગાયછે તમારા ગુણ, ઇચ્છે આણાં રે. ૧૦

છે તેમનો કાંઈ અપરાધ, કારણ શું છે રે,
કરગરી ખુલાસા રે કાજ, દાસી પૂછે રે. ૧૧
સૌ તમને રે જોવા કાજ, બહુ ઇચ્છેછે રે,
તેમાં મારૂં મળવા માટ, મન તલસેછે રે. ૧૨
પ્રિય! આજ લગી ધરી ધીર, શીખી ઘરધંધો રે,
તે સાથે રે વિદ્યાભ્યાસ, કીધો સંધો રે. ૧૩
જાણ્યું ગુણીજન છે મુજ નાથ, વિદ્યાસાગર રે,
સાધી સૃષ્ટિનું સૌ જ્ઞાન, નિપજ્યા નાગરરે. ૧૪
પિયુ! ડાબું તમારૂં હું અંગ, અધુરૂં હોઉં રે,
ત્યારે શોભીતી તમજોડ, સાથ ન સોઉં રે. ૧૫
તે માટે દિન ને રાત, રટણજ કીધાં રે,
ઉપયોગી સર્વે શાસ્ત્ર, શીખી લીધાં રે. ૧૬
જે ઉલટી હશે રીત ભાત, તમથી પ્યારારે,
ઝટ સુધારીશ મુજ પ્રાણ, કરીશ નહિ ન્યારારે. ૧૭
નથી પાના રે પુસ્તક માંહ, મન મુજ રે'તું રે,
નથી નાનાવિધનાં રે સુખ, માની લેતું રે. ૧૮
મુજથી ન્હાની રે ઘણી બાળ, પિયુશું શોભે રે,
તે દેખીને મારૂં દિલ, મળવા લોભે રે. ૧૯
સૌ સખીને રે જે જે સુખ, દુઃખ તે મારે રે,
કોહોજી કોમળ હૃદયના કંથ, ટળશે ક્યારે રે. ૨૦
થાય રટણ દિવસ ને રાત, અન્ન ન ભાવે રે,
જંપાશે રે નંદનલાલ, આણે આવ્યે રે. ૨૧
હું છું તમથી રે બહુ દૂર, આવું ઉડી રે,
જોઈ પંથ હું થાકી કંથ, રે'ન સબુરી રે. ૨૨
આ વિનતિ વાંચી મુજ પ્રાણ! વેગે વળજો રે,
જાણો દાસી તણી જે દાઝ, આવી મળજો રે. ૨૩
જે ભૂલ ચૂક કાંઈ હોય, મળીને કે'જો રે,
મારા પ્રણામ સહસ્ત્રજ વાર, માની લેજો રે. ૨૪

નંદનકુમાર—ટાયલું પાર પડ્યું કે હજું છે? મ્હોટું ભૂગળ ભરિયું જોઈને મને લાગ્યું હતું જે પારવનું ચિતરેલું હશે, ને નીકળ્યું પણ તેમજ.

પ્રિયંવદા—અરે ઘણો ભાગ તો મેં મૂકી દીધો છે. જો આ બધું એનુંજ લખેલું હોય તો કોઈ ચતુર સ્ત્રી છે એમાં સંદેહ નહિ. મોરનાં ઇંડાં ચિતરવાં નથી પડતાં, પણ મને નથી લાગતું કે તમારે ને એને મળતી રાશ આવે. 'ડુંગરા દૂર થકી રળિયામણા,' કેમ સમજ્યા તમે?

નંદનકુમાર—હા, હું બધું સમજ્યો. મારે ને એને કોઈ દિવસ મેળ આવવાનો નથી. એ મ્હોટાના ઘરની મારે માથે ચડી વાગે.

પ્રિયંવદા—(હસતે મ્હોડે) વાહ નંદન; અરે! મારે અહિં ખુલાસો કરવો જોઈયે. હું તમને નંદનકુમારને આખે નામે બોલાવતી નથી તેનું કારણ એજ, કે, મારા પોપટને હું 'કુમાર' કહુંછું, કેમકે પોપટ 'કુમાર' કેહેવાયછે. માટે જો હું તમારા આનંદ પમાડનાર નંદન નામની સાથે 'કુમાર' શબ્દ જોડું તો તમે પોપટ થઈને ઉડી જાઓ તો પછી ક્યાં ખોળતી ફરૂં? વળી તમારી બુદ્ધિ *સોભાગ્ર જેવી છે, એટલે હું કહુંછું તે તરત સમજી જાઓછો. પણ તમે એને મ્હોટાના ઘરની કોહોછો ત્યારે તમે શું કમ છો?

નંદનકુમાર—એના બાપ જેટલો પૈસો નહિ એટલુંજ માતર, બાકી કુળમાં તો અમે ચડિયાતા તો. જો હું ધારૂં તો એના જેવી બીજી પાંચ આણું.

પ્રિયંવદા—વાહરે ફાંકડા, તમારા દેખાવથી તો 'આંધળી બેહેડાં ફોડે' એમ છે, તો પછી તેમાં કુળ મળ્યું એટલે ના ભૂલતું હોય તે ભૂલે; પણ 'આંધળી બેહેડાં ફોડે' એનો અર્થ સમજ્યા કે નહિ?

નંદનકુમાર—હા હા. સમજ્યો. અમારૂં તેજ એવું જે આંધળીની આંખ ઉઘાડે. એજ કે બીજો?

પ્રિયંવદા—હા એજ. પણ બેહેડું ફૂટે તેનું કારણ એવું છે જે, તમારૂં આ કલેડાકાચના જેવું તેજ તેની આંખમાં ભભક લેતુંને પેસે, તેથી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવે ને અંજાઈ જાય, તેવામાં વળી તમારૂં [મ્હો]ડો દેખે તેથી મૂર્છા આવે એટલે પાછેવાઈ પડી જાય. વળી મને લા[ગે], કે

* સોભના છેડા જેવી ઝીણી—અર્થાત–જાડી.

તમારા જન્મને દાહાડે સૂર્ય ગ્રહણ હશે. તે વિના તેજનો આટલો બધો ચળકાટ હોય નહિ. તેમજ આટલી બધી બુદ્ધિ પણ હોય નહિ.

નંદનકુમાર—(બહુ ખુશી થઈને) એમકે? તારે મને લાગેછે, કે તમારામાં આટલું બધું તેજ છે ને બુદ્ધિ પણ પારવની છે, તેથી રાતનું ને દાહાડાનું બન્ને ઘેણ હશે તારે તમારો જનમ હશે.

પ્રિયંવદા—(મસ હસતાં.) તમારા જેટલો રૂપનો ભભકો મારામાં નથી. તમે કદાપિ આપમાં તમારૂં મ્હો જોતા હશો તેથી બરાબર જણાતું નહિ હોય. હેઠળ ઉતાર્યું હોય તો હવણાં ખબર પડે. એવી વાતો હવે આપણે જવા દો. તમે તમારી વહૂને તેડવા ક્યારે જાઓછો?

નંદનકુમાર—આપણે કાંઈ તેડવા કે બેડવા જવાના નથી. ચંપાનગરી અહિથી ક્યાં પડી છે! વળી એ લફરૂં વચ્ચે નડે, ને કહિંનાં કહિં કાવતરાં કરે. આપણે તો તમારી મેહેરબાની જોઈયે.

પ્રિયંવદા—અમારી મેહેરબાની તો ઘણિયે છે; પણ તમારી નથી. પેલા હજાર રૂપિયા તો દાગીનામાં રોકાયા, ને મારે મારી બેહેનને નગર જવું છે, તેના ખર્ચ સારૂં બીજા હજાર તમારી પાસે મંગાવ્યા તે હજુ સુધી આવ્યા નથી.

નંદનકુમાર—તમારાથી મારે રૂપિયા વધારે નથી. આ વાડીનું ખત થવાની ઢીલ હતી તેથી રૂપિયા મોકલાયા નહિ. ચાર દિવસ પછી મોકલીશ. પણ તમે જશો તો મને ગમશે નહિ.

પ્રિયંવદા—જઈયે નહિ ત્યારે શું કરિયે? અમારો ખર્ચ ભારે, તે અહિ પૂરો થઇ શકતો નથી, માટે ગયા વિના સિદ્ધિ નથી.

નંદનકુમાર—આ વાડીના પંદર હજાર રૂપિયા આવવાના છે, તેમાંથી પાંચ હજાર એક જણને આપવાના છે, તે જતાં બાકીના તમને આપીશ? કયમ હવે ઠીક કે નહિ?

પંથીરામ—(કમાડ પછવાડે સંતાઈ રહી સાંભળતો હતો, તે સ્વગત) તારૂં નખોદ જાય રે નંદન!

પ્રિયંવદા—ઠીક છે, ત્યારે વળી રહીશું. હવે મારે જવાનો સમય થયો માટે ગાડી મંગાવો. તમારી વહૂને કાંઈ પણ લખ્યા

વિના ચાલે એવું નથી, માટે લખજો, કે, એક માસ પછી તેડવા મોકલીશું. બીજું આડું અવળું કાંઈ ભેડશો નહિ.

નંદનકુમાર—બહુ સારૂં, તમારી મરજી છે તો એટલું લખીશ, પછી થઈ રેહેશે. (બારિયેથી ગાડીવાનને) અલ્યા, મારી ! ઓ મારી ! ગાડી લાવ.

માળી—તૈયાર છે, સાપ.

પંથીરામ—(નીચે ઉતરી પડતાં, એકલો.) ઠીક છે. લલિતા પાસે ગયા પછી તારી વાત.

પ્રિયંવદા—ગાડી આવી, હરો હવે હું જાઉછું, પણ પેલા રૂપિયા મોકલવાને ભૂલશો નહિ. હૂં છળદાસને તમારી પાસે મોકલીશ તેને સુખેથી આપજો, લો સલામ છે હવે. તમારી વહૂનો કાગળ હું લઈ જાઉછું. બીજી વાર મળશો ત્યારે પાછો આપીશ. (જાયછે.)

નંદનકુમાર—(નિશ્વાસ નાંખીને સ્વગત) બાઈ તો ગયાં. લાવ તારે પેલો કાગર ગયડી કાહાડું. (બારિયેથી) અલ્યા મારી ! ઓ મારી.

માળી—આવ્યો સાપ ! (પ્રવેશ કરેછે.)

નંદનકુમાર—(ક્રોધયુક્ત) સાપ, સાપ કોને કરેછે ? સાપ તારો બાપ, આંણ્યા. (તેને લપડાક મારે છે.) જા, લાવ મારી લેખણપેટી.

માળી—(ગાળ પંપાળતો) ભૂલ્યો સાપ, ભૂલ્યો. આ લાવ્યો.

(પેટી લાવીને મૂકી જાય છે.)

નંદનકુમાર—(પેટી ઉઘાડી લેખણો તપાસતાં કેટલીકની કતો નખ ઉપર ફસકાવી નાખતાં) એનો ઘડનારો મરે એનો (એમ કહીને ફેંકી દેછે, ને છેવટે એક લેખણ વડે ચાળા કરતો કાગળ લખેછે.) સને કાંઈ નહિ સ-વ-સ-ત-શા-રી, રીને પાંચ કુંડાળી-રી. એ તો થયા સવસતશારી. ચં-પા-ન-ગ-રી, મા, જેવી બા તેવી મા, મા ને કાનો માતર મા (જીભ કાહાડતો લખ્યાં જાય છે) બાઈ શરીપંચ બાઈ—બા, બને એક માતર કાનો બા. ઈ, ઈને વરેડુ ઈ (લખ્યાં જાયછે.) જે-ગો-પા-ર-ર, (અટકી પડેછે) ચચ્ચાજીની ચોપડી, છછા વઘા પોદળો, જજ્જો જેર વાણિયો, ઝઝારાની શેરી ખાઉં. નન્નો ભાટ ડુમેલો, મમ્માજીનું માટલું, ને રરાજીનો રોટલો. હાં હાં હવે સાંભર્યું. એતો થયા જે-ગો-પા-ર

(લખ્યાં જાયછે.) નંગ ૧ એકડે એકો. (લખ્યાં જાય છે તે પૂરો થઈ રેહેછે એટલે.) અલ્યા માળી! પેલો ભાંમણ આવ્યો છે તેને ઉપર મોકલ. કાગર આપવો છે.

માળી—હાજી મોકલું. (પંથીરામને મોકલે છે.)

પંથીરામ—(આવીને આશીર્વાદ દે છે) મહારાજ! તમારો જય થાઓ ને બુદ્ધિ વધો (મનમાં) શો કલેડાના જેવો ઉજળો!

નંદનકુમાર—અલ્યા ભાંમણ! મારે સાસરેથી કાગર લઈને તું આવ્યો છું? જો એમ હોય તો કાગર લે. (ધરેછે.)

પંથીરામ—(કાગળ લેતાં.) મહારાજ! હું આવ્યો નથી ત્યારે શું મારો બાપ આવ્યો છે? કાંય ત્યાંના સમાચાર બમાચાર પૂછવા છે?

નંદનકુમાર—બધાં ત્યાં શું કરેછે?

પંથીરામ—ખાયછે ને ઉંઘેછે. પૈસાવાળાને ઘેર તે કાંઈ કામ હોયછે! પણ આ કાગળ હું કોને આપું, તમારી સાસુને?

નંદનકુમાર—ના, જોજે એમ કરતો. એ કાગર તો એને આપવાનો છે.

પંથીરામ—ઓ મારા બાપ! મારી વહૂને તમે શું કરવા લખ્યો?

નંદનકુમાર—મૂરખ, તારી વહૂની કોણ વાત કરેછે? હું તો એને આપવાનું કહુંછું.

પંથીરામ—આ હું એટલા માટે સમજતો નથી, જે મારી વહૂને કાંઈ આપવાનું હોયછે ત્યારે હું એને આપજે એમ કહુંછું, ને તમે પણ એને અપાવોછો; ત્યારે મારે તે શું સમજવું?

નંદનકુમાર—એ કાગર તો અમારી ઘરવાળીને આપવાનો છે.

પંથીરામ—હા, હવે સમજ્યો, પ્રિયંવદા, જે તમારી ઘરવાળી તેને આપવાનો છે.

નંદનકુમાર—(ગુસ્સે થઈને.) ના, ના, તેને નહિ. એની વાત તેં જાની કે શું?

પંથીરામ—અમે તો બ્રહ્મદેવ, બધાંની વાત જાણિયે. જુવો—એ આજે અહિં આવી હતી ને હું લલિતાનો—

નંદનકુમાર—(એકદમ વચ્ચે બોલી ઉઠેછે.) હા, હા. એનેજ આપજે. જોજે નામ ભૂલતો.

પંથીરામ—પ્રિયંવદાનું નામ કેમ ભૂલાય, એ તો મારા કાળજામાં કોરાયું.

નંદનકુમાર—જો પાછો ભૂલ્યો ખરો ? પ્રિયંવદાનું તારે શું કામછે?

પંથીરામ—(પોતાના ગાલમાં લપડાકો મારેછે.) હા, હા, એ તો હૂં ભૂલ્યો. પ્રિયંવદાનું મારે કામ નથી, તમારે છે. અમે બ્રાહ્મણ ભાઇ, ભીખ માગી ખાનારા, તે અમે વેચવાને વાડી ક્યાંથી લાવિયે ?

નંદનકુમાર—(ચકિત થઇને) ખરે, તું તો બધું જાણેછે. વાડી પંદર હજારે વેચવાનું સાટું કર્યું છે તે તેં ભલું જાણ્યું તો ?

પંથીરામ—(સ્વગત) ઠીક ! પંદર હજારે વાડી પણ વેચી દેખાય છે ! (પ્રકાશ) અરે, હજુ તો હું જે જે જાણુંછું તે તમારે સાસરે જઇને કેહેવાનો છું.

નંદનકુમાર—જોજે ભાઇ. કાંઇ કેહેતો. જો તું કોઇને કહું નહિ તો તને હું રાજી કરૂં.

પંથીરામ—ત્યારે એમ હોય તો આપો તમારા ગળાનો ગળચવો, હાથની પોંહોંચી, ને આંગળીની વીંટી. વાત બધી અહિં દાટીને જઇશ તે પછી કોઇને જડશેજ નહિ !

નંદનકુમાર—તારે ઠીક, તું તો મ્હોટો દેવ છે. (બધું કાહાડી આપેછે.)

પંથીરામ—(ખુશી થઇને લેતાં.) બ્રાહ્મણને આપવું તે કાશીક્ષેત્રમાં વાવવું. હવે લો બેસો હું જાઉછું.

નંદનકુમાર—પણ જોજે પેલો, બીજી હવેલી ને વાડી વેચવાનો વિચાર ધાર્યો છે, તે કોઇને કહીશ નહિ; ને કાગર એના હાથમાં આપજે.

પંથીરામ—હા. હા, હું સમજ્યો; એક હવેલીમાં તમે રોહોછો, ને બીજી છે, તે પણ વાડીની સાથે વેચવાનું ધાર્યું છે તે હું કોઇને નહિ કહું. કાગળ કોના હાથમાં આપવો તે હજુ હું સમજ્યો નહિ; પણ ઠીક છે એને આપીશ.

નંદનકુમાર—રેહે તારે, તને નામ ખબર નથી તો હું મારી પાસે કેહેવરાવું. (માળીને બોલાવેછે.) અલ્યા માળી ! ઓ માળી !

પંથીરામ—(દાગીના લુગડામાં લપેટતાં.) અરે, એનું શું કામ હતું, હું મારી મેળે જેનો તેને કાગળ આપત. ઘરેણાની વાત એને ખબર પડવા દેશો નહિ.

નંદનકુમાર—ખરી વાત કહી, મારીને જાણવા નહિ દેઉં. પણ એને બદલે બીજાને કાગર આપું તો ખોટું; પેલો મારી આવ્યો એ નામ કેહેશે.

માળી—ચમ! મારૂં શું કાંમ છે?

નંદનકુમાર—પેલો કાગર ભામણ પાસે છે તે એને આપવાનો છે તે તું નામ દે. ભામણ સમજતો નથી.

માળી—(હસતાં) પંથીરામ! તમે એમ શું કરવાને કરોછો! કાગળ એમને આપજે.

નંદનકુમાર—જા, જા, તું મૂર્ખ દેખાછ. મારી વહુ થાયછે તેથી હું નામ દેતો નથી. પણ તારી તો વહુ નથી થતી? તારે તને નામ દેતાં થાયછે શું જે એમને આપજે કહુંછું.

પંથીરામ—મહારાજ, ખરી વાત કહી. એને એમ કરીને બથાવી પડવાનો વિચાર હશે માટે નામ નહિ દેતો હોય.

માળી—જા, જા, મારા ભાઈ, અમથો ધમ પાંચ્છેરી શું કરવાને લેવરાવુંછું. કાગળ એમની વહૂને આપજે.

પંથીરામ—તારે બથાવી પડવાનો વિચાર નથી, ત્યારે તને નામ દેતાં થાયછે શું તે કેહેની?

નંદનકુમાર—ભામણ ખરી વાત કેહેછે, તારામાંજ કપટ છે; એમ ના હોય તો તને નામ દેવાને શી હરકત છે?

પંથીરામ—(માળીને) બોલને બોલ, નામ દે ઝટ.

નંદનકુમાર—(ગુસ્સે થઈને તેને ધોલ મારેછે.) અલ્યા હરામખોર! કેમ નામ દેતો નથી?

માળી—(ગાળ ચંચવાળતો.) પંથીરામ! તું તો માથાનો મળ્યો. મને નામ સાંભરતું નથી, માટે એક વાર પણ સાંભળ્યા વગર હું કહી હકવાનો નથી ને તારો ને મારો અહિયાંથી છૂટકો થવાનો નથી.

પંથીરામ—(નંદનકુમારે આડું અનાયાસે જોયું એટલે માળીના કાનમાં) લલિતા.

માળી—એ કાગળ લલિતાને આપજે.

નંદનકુમાર—એક ખાધી તારે કેવું એકદમ નામ દેવાયું?

પંથીરામ—મહારાજ ખરી વાત કોહોછો. ને હવે હું પણ નામ ભૂલવાનો નથી. આખી વાટ ગોખતો ગોખતો જઈશ.

(લલિતાનું નામ ગોખતો મેડા ઉપરથી હેઠળ ઉતરેછે, તેની સાથે માળી પણ જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, માળીની ઓરડી.

પંથીરામ અને માળી.

પંથીરામ—અલ્યા માળી! તને કેવી એક ધોલ ખવરાવી છે!

માળી—તેં જો નાંમ કહ્યું હોત નહિ તો મારા પૂરા ભોગ મળત. સેહેજ બાબત એવડી મ્હોટી વધારી દેવાની તારે શી ગરજ હતી? તને ચાં નાંમ ખબર નુતું?

પંથીરામ--વાત કરતાં ભાઈનું પાણી જણી ગયો એટલે ખાતરી કરી લેવા વાત જરા વધારે છેડી. લલિતાને જઈને કહું તો ખરો જે તારે માથે તો એક રત્ન વાગ્યું છે!

માળી—તારે જો વધારે વાતચિત થઈ હોત નહિ તો મારી વાત તારા માંનવામાં આવત નહિ. પરભાર્યાને તો લાગે કે એવું મુરખ માંણહ કોઈ હોય નહિ, પણ ચોખંડ ધરતીમાં મારા શેઠના જેવા થોડા હશે! બે દાંણા જેટલી અક્કલ એમનામાં નથી. છળદાસ કરીને નગરમાં એક લુચ્ચો માંણહ છે, તેણે છળવાને પરથમ એમની ભાઈબંધાઈ કરી, ને ઘણું ખાઈ ગયો. પરિયંવદાનો છંદ પણ એણેજ લગાડ્યો. ભાઈ તો કશામાં હમજે એવા નથી. હવે એમને એ છંદ લાગ્યો છે તે છૂટવાનો નથી. આ વાડીમાં કોણ જાંણે કરોડો વાર જમણ કર્યું હશે. એમના ભાઈબંધ તેં જોયા હોય તો એક પણ ભલું માંણહ મળે નહિ. હાલમાં હાથ જરા તાંણમાં હોય એમ લાગેછે. પણ આ પરિયંવદા ને છળદાસ હજુ વળગી રહેલાં છે, તે હવેલીનાં તમાંમ નળિયાં સુદ્ધાંત વેચાવશે એમ મને લાગેછે.

પંથીરામ—ગરીબ બિચારી લલિતા! તારા શા ભોગ લાગેલા જે આવા વરની સાથે પાનું પડ્યું! (માળીને) ભાઈ! કાલે સવારમાં હું

મારે દેશ જઈશ. અત્યારે તો નગરમાં જાઉંછું. અજાણ્યો થઈને નંદનકુમારની હવેલી અને પ્રિયંવદાનું ઘર તો જોઈ આવું.

માળી—પંથીરામ! માયા રાખજે, ને લલિતા બાઈ આવે તો તેની હાથે તું આવજે, નહિકર તે બહુ દખી થશે.

પંથીરામ—ત્યારની વાત ત્યારે છે. હવણાં તો રામ રામ.

માળી—રાંમ રાંમ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, રાજમાર્ગ.

પંથીરામ—(રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં) (કાવ્ય અથવા રોળાછંદ.)

વાહ વાહ રે શેહેર, સ્નેહપુર સારૂં શોભે,
ભવ્ય ભલો દેખાવ, દેખીને ચિતડું લોભે. ૧
શો કિલ્લો મજબૂત, તોપ શી આવી રહી છે,
દેખી કંપે કાય, ઘટા વળી સારી થઈ છે. ૨
લડવા કો બળવાનતણી હિંમત નવ ચાલે,
મારે અધિકો માર, તોય પથ્થર નવ હાલે. ૩
શી ખાડી પોહોલાણ! પૂર પાણીનું ભારે,
માંહ કાંગરા છાંય, નિહાળું હારે હારે. ૪
શાં જબરાં આ દ્વાર, હાર ખીલાની આ શી!
શૂળી સમ દેખાય, હાથી તો નાસે ત્રાશી. ૫
કશા થકી ન કપાય, લાકડું એવું ભારે,
તે પર લોહોડું ઘણું, જડયું છે બન્ને દ્વારે. ૬
ખાડી પર પાટિયાં, પાથર્યાં એ પણ એવાં!
ખેંચી લેવા કાજ, કર્યાં છે સેહેલાં કેવાં? ૭
*ગઢી વળી આ કરી, વાંક કેવો કીધો છે,
દરવાજાનો બંધ, ઘણો જબરો લીધો છે. ૮
લશ્કર આવી શકે કેમ આ વચમાં પરનું?
શી જબરી છે ભીત! કામ કીધું બહુ જરનું. ૯

---

* કિલ્લાની અવળી.

અસલ કામ આ ખરૂં, નથી નક્કલ કીધેલી,
શી કડિયાચતુરાઈ, મજૂરી મસ લીધેલી. ૧૦
શા રસ્તા વિશાળ, શડક શી સારી કીધી,
પગે ચાલવા કાજ, હાર બે બાજુ લીધી. ૧૧
બે મગ ફાનસ હાર, શોભતી દીસે સારી,
લોહસ્થંભ રંગીન બિરાજે જોતાં ભારી. ૧૨
વચ્ચે મનુષ્યાકાર, પૂતળું લોહનું દેખું,
મુખ ફાડેલું ઘણું, પેટ ગાગરશું પેખું. ૧૩
લલાટ પર છે લેખ, पत्र* पाठववा काजे,
પેટે તાળું પડ્યું, શિવલિંગ જેવું ગાજે. ૧૪
ઘરની કેવી હાર, શોભતી સારી કીધી,
ઉંચી નીચી નહિં, નહિં વાંકી પણ સીધી. ૧૫
આરસનાં ચકચકિત, પગથિયાં સરખાં શોભે,
પીતળચકતામાંહ, અંક ને નામજ ઓપે. ૧૬
ઝરૂખાનો શો તોડ, કઠેરા કીધા સારા,
પીતલ લો' આદિક, વેલથી બહુ શણગાર્યા. ૧૭
હાંડી તક્તા હાર, ઝુમર વચ્ચે ઝુમેછે,
જળહળ જોતપ્રકાશ, માંહ જાણે ધૂમેછે. ૧૮
સર્વે સરખા માળ, બારિયો સરખી આવી,
જડ્યા કાચ બહુ રંગી, માંહ તો ભાત પડાવી. ૧૯
ગગન છાપરાં ગયાં, હાથ મૂક્યા વણ પાગે
જોતાં ઝટ પડી જાય, ડોક દુખવા તો લાગે. ૨૦
દૂરનાં જે દેખાય, રૂપા સરખાં ઝળકેછે,
જ્યાં ત્યાં જોવા માંહ, કાચ ધાતુ ચળકેછે. ૨૧

* લોકોને ટપાલમાં કાગળો મોકલવાને સુલભ પડે એટલા માટે, ઠેકાણે ઠેકાણે માણસના આકારનાં ધાતુનાં પુતળાં ઉભાં કરેલાં, તેમનાં મ્હો ફાડેલાં રાખેલાં તેમાં કાગળ નાંખે તે પોલા પેટમાં એકઠા થાય, પછી ટપાલવાળો ઠરાવેલી વેળાએ તાળું ઉઘાડીલઇ જાય.

પણ ઉભી કોઈ નાર,* ઝારી બે કરમાં લઈને,
પાણી પંથીને પાય, ધાર તો ઝીણી દઈને. ૨૨
લાડું ખાધા પાંચ, તરસ લાગી છે ઝાઝી,
દોડી ઝટ ત્યાં જઈ, કરૂં દે' મારી તાજી. ૨૩
અરે, ઓ મારા બાપ! જીવતી જાણે દેખું,
પણ ધાતુનો ઘાટ, ચતુરાઈ શી પેખું. ૨૪
અહિ થઈ રહી ઘરહાર, ગણતરી પંદર† થઈછે,
વચ્ચે આડો માર્ગ, પછીથી આગળ ગઈછે. ૨૫
આગળની પણ એજ, ફેર ને ફાર ન જાણું,
બીજું સરખું બધું, નહિ કાંઈ ભેદ પ્રમાણું. ૨૬
આડે‡ જાતાં માર્ગ, હાર ઘરએકપૂરની,
તે પણ સરખી બધી, કહું શોભા શી દૂરની. ૨૭
ભૂલવણીનો ખેલ, ભેદ તે ક્યમ ફેરી ભાગે?
નામ અંક નવ હોય, તો નહિં પત્તો લાગે. ૨૮
ધન્ય તાહરી માત! યોજના જેણે કીધી,
કસર ન રાખી કાંય, બાંધણી ઉત્તમ લીધી. ૨૯
શો ગાડાઘોંઘાટ, ભીંડ શી આવી ભારે,
હયનું§ આ શું જોર, જાય ક્યાં બધાં અત્યારે. ૩૦

---

* દૂરથી નળમાં થઈને પાણી આવે તેને સ્ત્રીના આકારના પુતળામાં પેસારવા ડાબા તથા જમણા પગમાં પોલુ મૂકેલું, ત્યાંથી ઠેઠ હાથ સુધી પોલાણ રાખેલું, એટલે ડાબે પગે પાણી ચડે તે ડાબા હાથની ઝારીમાં આવે, ને જમણા પગનું જમણા હાથની ઝારીમાં આવે. ઝારીને મ્હોડે પેચ કરેલો તે ફેરવે એટલે ધાર થાય. રસ્તામાં જતાં આવતાં માણસને પાણીની જરૂર હોય તો પેચ ફેરવી ઉપયોગ કરે એટલે કોઈ સ્ત્રી તેમને પાણી પાતી હોય એવું દેખાય.

† પંદર ઘર, એક હારબંધ ને વચ્ચે રસ્તો, ત્યાર પછી પંદર ઘરની બીજી હાર ને પછી પાછો માર્ગ, એ પ્રમાણે હારો હતી, તેથી જૂદા જૂદા ગાળા પડતા હતા, તે તમામ ગાળામાં પાણી પાનારી સ્ત્રીનું પુતળું, ટપાલના કાગળ નાખવાનું માણસનું પુતળું, ફાનસોની હાર આદિ સરવ સમાન હતાં.

‡ આડે માર્ગે જઈયે તો પંદર ઘરની હાર જે ઉભી ચાલેલી તેટલા તમામ ઘરની પાહોળાઈ થઈ રેહેતી હતી, અને તેના પાછલા ભાગ અને બીજી પાછળની હાર વચ્ચે પાછો વિશાળ રસ્તો આવતો હતો. § ઘોડા.

દંભરાજનું નામ, અંક નવસેં પિસ્તાળી,
રેહે ઉભો તું જીવ! જાય ક્યાં ઉંચું ભાળી. ૩૧

આ પ્રમાણે ચૌટાની શોભા તો કોણ જાણે કેવી હશે! બીજું પણ રમુજી જોવાનું સારૂં હશે; પણ શા કામનું, રાત થોડી ને વેશ ઘણા. મારે દંભરાજના ઘરની ચરચા જોવી છે, તે ઘર તો અનાયાસે* ચાલતાં ચાલતાં હાથ લાગ્યું; પણ પ્રિયંવદાને પાછી ખોળવી છે. માટે એક વાર અહિનું તો પતવી દેઉં. (દંભરાજના ઘરની ખાતરી કરી લીધા પછી માંહે જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠ્ઠો.

સ્થળ, દંભરાજની હવેલી.

દંભરાજ ચોપડો તપાસતો બેઠોછે.

(પ્રવેશ કરીને.)

પંથીરામ (સવૈયા—એકત્રીસા.)

દંભરાજ તું દેવાંસી નર, દિગંબર સરખી છે કાય,
તન તારો છે નન્ના ઉપર, દુઃખ તેનાથી તુજને થાય,
પરણાવ્યો છે આઘે એને, પૂર્વ ભણીને ભારે દેશ,
ગુણસાગર તે હશે વહૂ ને વળી રૂપાળી બાળેવેશ. ૧
હવેલિયો બે હશે તાહરે, સાંભળ શાણા મ્હોટા શેઠ,
વાડીની તો શી કહું શોભા, તેમાં લફરૂં પેસે હેઠ.
એ સર્વેનું છઠ્ઠો કારણ, વિવેકથી વિચારો આપ,
મકર, કુંભ ને મેષ ગણી ને, સાચે સાચી મારી છાપ. ૨
ભવિષ્ય એક ભાખીને જઈયે, લખી રાખજો દિલની માંહ,
લલ્લાપરની વહૂ નહિ તેડચે, વિઘ્ન થશે બહુ અહિ ને ત્યાંહ.
નહિ લેવાને દેવા કાંઈયે, અમે ચૉલીશું ઉભી વાટ,
ચેતાવું તોપણ નહિ ચેત્યે, ઘર વેચાશે, એવા ઘાટ. ૩

(જવા માંડેછે.)

દંભરાજ—અરે ભાઈ! તમે કોઈ દેવ છો, અહિ પાછા આવો, તમને પ્રસન્ન કરીશું.

---

* વગર મેહેનતે. (अन् + आयास.)

પંથીરામ—અમે કોઇની આશા રાખતા નથી, અમારે કાંઇ જોઈતું નથી. પરોપકારને અર્થે આવીને તમારૂં ભવિષ્ય ભાખ્યું.

દંભરાજ—વારૂં ત્યારે કાંઈ લેશો નહિ, પણ અહિ આવો તો ખરા.

પંથીરામ—તમારો બહુ ભાવ છે ત્યારે આ આવ્યા. કોહો તમારે જે કેહેવાનું હોય તે.

દંભરાજ—તમે જે ભવિષ્ય કહ્યું તે ઉપર મારી ઘણી શ્રદ્ધા બેઠી છે. હું સાચે સાચું તમને કહુંછું. કે, મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં હું ઘણો દુખી થયો છું. એક છોકરી હતી તે બાળરાંડ થઈ છે. છોકરો એકનો એક, તેથી ન્હાનપણમાં જરા લડાવ્યો એટલે હવે બદતો નથી. નજરમાં આવે તે કરેછે. તમે નન્ના ઉપર કહ્યું તે એનું નામ નંદનકુમાર છે; ને છછ્છ ઉપરનો નામવાળો કારણ છે એવું તમે કહ્યું તે પણ બરાબર છે. છળદાસ કરીને એક એનો મિત્ર છે તેની સોબતથી બહુ બગડી ગયો. વેશ્યાઓ ને જુગારિયોને ઘેર જતાં લજવાતો નથી, ને હું ઠપકો દઉંછું તો મરવાને ઉભો થાયછે, એટલે મારાથી બોલાતું નથી. એની વહૂ હવે વેસમાં આવી છે, પણ તેને તેડી લાવવાનું મારૂં મન થતું નથી. મ્હોટા કરોડોપતિની તે છોકરી છે, તે અમારા ઉંચા કુળે કરીને એને મળી છે; પણ અહિ આવે તો તેના ઘરના સોમા હિસ્સાનું પણ સુખ મળી શકે એમ નથી. આ ભાઈની આવી રીતભાત જોઈને ઉલટો ભ્રમ ભાગી જાય, તેથી જાણતો હતો જે ધૂળ નાંખી, હવે આપણે ઘરડા થયા છિયે તેથી ગત થઈ જઈયે તો પછી પછવાડે ગમે તે થાઓ. દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ. તમે આવ્યા તે પેહેલાં પણ મારા મનમાં એજ વિચાર આવ્યા કરતો હતો. હવે તમે કોહોછો તો એને તેડવા મોકલીશ પણ મારૂં માનશે નહિ તો પછી મારો શો વાંક?

પંથીરામ—તમારાથી સમજાવાય એટલું સમજાવજો ને છળદાસની સંગત મૂકાવજો. અમારે તો કાંઈ સ્વાર્થ નથી. હવે અમે જઈયેછિયે.

(જાયછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા ને તેની દાસી.

દાસી—બાઈ સાહેબ! છળદાસ આવ્યા હતા, પણ આપ ઘેર ન હતાં, તેથી પાછા ગયા છે, ને કહ્યું છે, કે, નંદનકુમારની વાડિયે જો મેળાપ નહિ થાય તો પાછો આવીશ.

પ્રિયંવદા—બહુ સારૂ; આજે મારા જીવને જરા સારૂં નથી, માટે મારો પલંગ સુધાર, હું ત્યાં જઈને સૂઈ જાઉં. છળદાસ આવે ને હું ઉંઘી ગઈ હોઉં તો ઉઠાડીશ નહિ.

દાસી—જેમ આજ્ઞા; પણ બાઈ સાહેબ! પેલું કોઈ છળદાસના જેવું આવેછે. બહુ ઉતાવળમાં હોય એમ દેખાયછે.

પ્રિયંવદા—(બારીમાંથી.) હા એજ, ત્યારે તો હું એનું સમાધાન કરીનેજ સૂઈ રેહેવા જઈશ, એ ઉતાવળમાં છે એટલે એના ટાયલાનો પાર વેહેલો આવશે. અરે! કહિં હાથ મારી આવ્યો હોય એમ જણાયછે. (ઉપર આવ્યો એટલે) આવો છળદાસ! આજ શી ખબર લાવ્યા છો? (દાસીને) દાસી જા તું કામે લાગ. (દાસી જાયછે.)

છળદાસ—(પ્રવેશ કરીને) અમારી પાસે રોજ રોજ કાંઈ પણ નવી ખબર હોયજ હોય, (પંખીરામ અંદર દાખલ થઈ જાયછે. અને પલંગ નીચે લપાઈ જાયછે.)

પ્રિયંવદા—(ખસારો લાગ્યો તેથી) બીજું કોઈ તમારી સાથે આવ્યું છે કે શું? દાસી! જો દાદર પર કોણ છે?

છળદાસ—(દાસીને) અરે શું કરવા જાછ? મારી સાથે બીજું કોઈ આવ્યું નથી. પ્રિયંવદા! તમને માણસના ભણકારા ભલા વાગેછે તો!

પ્રિયંવદા—મારૂં શરીર આજે સારૂં નથી; માટે કોહો, વાત લાંબી ચાલે એમ છે કે વેહેલો પાર આવશે?

છળદાસ—મારી વાતથી તમને રોજ કાયરપણું આવેછે, પણ નગદ માલ મારાથી મળેછે તો. આજે વળી એક યુક્તિ કરતો આવ્યો છું!

પ્રિયંવદા—ત્યારે તો આવો બેસો આ ખુરશી ઉપર, હું જરા આડી થઈને સાંભળું છું.

છળદાસ—તમે નંદનકુમારને ત્યાંથી ગયાં ને બે ઘડી થઈ હશે એટલામાં હું ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો. એની વહૂએ બ્રાહ્મણ મોકલ્યો દેખાયછે!

પ્રિયંવદા—હા, વળી તેણે કાગળ મોકલ્યો છે તે આ રહ્યો મારી પાસે. (તેને આપેછે.)

છળદાસ—(નજર ફેરવી રહ્યા પછી) આ સાલ વચ્ચે મ્હોટું આવ્યું. એ આવશે તો પછી આપણું જોર ઓછું થશે. અરે, અત્યારથીજ દેવાઈને, હવે શું કેહેવાનું રહ્યું. બાળ્યો આ કાગળ. (પલંગ નીચે ફેંકી દેછે.)

પ્રિયંવદા—કેમ, વળી કાંઈ બન્યું છે કે શું!

છળદાસ—પેલા નંદને ઉંધું માર્યું છે. જે માણસ કાગળ લઈને આવ્યો હતો તેને બધી વાત ખબર પડવા દીધી, ને તે કોઈને કેહે નહિ એટલા માટે પોતાનું પેહેરેલું કેટલુંક ઘરેણું તેણે માગ્યું તે પણ આપ્યું. હવે એ બ્રાહ્મણ ત્યાં જઈને કેહેશે તો જોઈ લો પછી. એની પછવાડે મેં એક મારો મોકલ્યો છે, તેને કહ્યું છે, કે, એના ટુકડે ટુકડા કરીને ઘરેણું પાછું લાવજે.

પંથીરામ—(પલંગ નીચે કંપતો, સ્વગત) માર્યો ગયોરે મારા બાપ! બાયડીને ચૂડો ભાંગવાની વેળા આવી રે મારી મા!

છળદાસ—વળી એક બીજું જાણ્યું કે? નંદનકુમારની વાડિયેથી અમે ભેગા ગાડીમાં આવ્યા તે એમને ઘેર ઉતર્યા. દંભરાજ હિંદોળાખાટ ઉપર બેઠેલા હતા, તેમણે અમને જોયા એટલે મને તો ખૂબ દમમાં લીધો, ને કહ્યું. કે "આજ પછી જો નંદનની સાથે તને જોઈશ અથવા છાની રીતે એને ખોટી સલાહ આપીશ તો દરબારમાં દોરયા વગર રેહેનાર નથી." નંદનને પણ ઘણો તાપ દીધો.

પ્રિયંવદા—આ વાત તો ઘણી વધી. કદાપિ પેલો બ્રાહ્મણ દંભરાજને મળ્યો હશે ને તેણે કાન ભર્યા હશે. નહિકર મારી વાત એના જાણવામાં આવી છે, પણ આજ સુધી બોલ્યો નથી. તમારા બંદોબસ્ત પ્રમાણે જો બ્રાહ્મણ પૂરો થયો તો તો ઠીક છે; નહિકર પૂરી ફજેતી છે. લલિતાએ જો વાત જાણી તો એ એવી ચતુર જણાયછે, કે આપણાં મૂળ કાપશે. મને લાગેછે, કે, વાડી ને બીજી હવેલીના રૂપિયા આવે તે લઈને બે ચાર મહિના આપણે કહિં જઈ

આવિયે. એટલી વારમાં બધું શમી જશે ને પછી નંદનનું આપણે કાંઈ કામ નથી, એટલે મારે ઘેર હું પેસવા દઈશ નહિ. વાડી તો ત્યારસોરી પરવારશે.

છળદાસ—હવેલી ને વાડીનો દસ્તાવેજ તૈયાર થયો છે. વાડીના પંદર હજાર આજે આવ્યા, તેમાંથી પાંચ હજાર નંદને રાખ્યા, મેં તો લેવાને ઘણો આગ્રહ કર્યો ને સમજાવ્યો કે પ્રિયંવદાને ખર્ચ બહુ ઉપડેછે તે તમારાથી પૂરો થતો નથી તેથી હવે રેહેશે નહિ, પણ એ કેહે, કે, પાંચ હજાર રાખીને બાકીના લેવાને પ્રિયંવદા ખુશી છે. ત્યારે પછી મારો ઉપાય ચાલ્યો નહિ.

પ્રિયંવદા—હા એ વાત તો ખરી, બધું આપણે તાણી લઈયે ને બીજા લેણદાર એને સતાવે તો ઉઘાડું પડે. પણ એ રૂપિયા ક્યાં છે? ત્યારના કેહેતા કેમ નથી?

છળદાસ—શું હું બધા રૂપિયા ખાઈ જવાનો હતો? મારો તો જરા તમને વિશ્વાસજ આવતો નથી. હું ના હોઉં તો તમને એક પાઈ મળે નહિ. પેલા બ્રાહ્મણને મારવાને મારો મોકલ્યો છે, ને કાંઈ વાત ફૂટે, તો મારે રાત વેઠીને પોબાર ગણવા પડે, તમારૂં શું જાય? જુવો બાકીના દશ હજારમાંથી મારા ભાગના પાંચ હજાર મેં રાખ્યા, ને પાંચ હજાર તમારા રહ્યા તેનું સોનું લાવ્યોછું. તે આ રહ્યું. (પાસલા છોડેછે.)

પ્રિયંવદા—રૂપિયા રોકડા લાવ્યા હોત તો શી હરકત હતી? તે દાહાડે તમે બે હજારનું સોનું લાવ્યા તે રાશી નીકળ્યું તેથી રૂ. ૧૨૦૦ ઉપજયા. આ ફેરે એવું તો નથી આણ્યું?

છળદાસ—જુવો, તમે સમજતાં નથી. રૂપિયા રોકડા લાવિયે ને વાત પકડાય તો ઘરનો દરબાર ઝાડો લેવરાવે. સોનું હોય તો ગમે ત્યાં ગગડાવી દેવાય. એનું એ હું તમને રેહેતાં રેહેતાં વેચી આપીશ, થોડૂં રેહે તેનું ઘરેણું કરાવજો. પેહેલી વારના સોનાના ઓછા ઉપજયા તેનું કારણ તો એવું. કે, તે દાહાડે ભાવ ઘણો ઘટી ગયો હતો. નહિ તો મારા કામમાં તે ફેર આવતો હશે? હવણાં તો તમારા ગદેલા નીચે મૂકુંછું, સવારે ઠેકાણે કરજો. (ગદેલા નીચે મૂકે છે તે પંપીરામ હળવે રહીને લઈ લે છે.)

પ્રિયંવદા—ઘણું સારૂં, પણ બ્રાહ્મણ નહિ પકડાય તો પછી આપણે શું કરવું?

છળદાસ—વટાણા માપીજવા-સાંભળોઃ—વાડીનો કબજો હવણાં કરાવવો બંધ રાખ્યો છે. પેલી હવેલીના રૂપિયા ત્રીસ હજાર ઠર્યા છે, પણ હાલ તેની પાસે નાણાં પૂરાં નથી, સાત દિવસનો વાયદો કર્યો છે, તે વાયદા ઉપર રૂપિયા લઈ, વાડી ને હવેલીનો સંગાથે કબજો કરાવીશું. હવેલી ભાડે આપી છે, તેની ભાડા ચિઠ્ઠી જાણી જોઈને નંદનકુમારના નામની કરાવી છે, એટલે એના મતાથી ચાલશે; નહિ તો વળી એના બાપનું મતુ માગે તો મહા પીડા થઈ પડે તેથી આગળથી ચેતીને તેની સાથે ઠરાવ કર્યો છે. તે પણ ડબાયો ચંપાયો બોલ્યો નથી, કેમકે, હવેલી આજે લઈને એ કાલે વેચે તો એને પચાસ હજારમાં એક પાઈ ઓછી ઉપજે નહિ, પણ આપણે શું? વધારે લોભ કરવા જઈયે તો સમૂળગું જાય, તેથી જે આવ્યું તે આપણા બાપનું. જુવો ત્યારે એ ત્રીસ હજારમાંથી મારા પંદર હજાર રાખીને બાકીના પંદર હજારમાંથી એક હજાર રસ્તાની ખરચી સારૂ રાખીશું ને બીજાનું સોનું મંગાવીશું; કેમ ઠીક કે નહિ?

પ્રિયંવદા—છળદાસ! એમાંથી ભાગ લેવો તમને ઘટતો નથી. પણ જાઓ હું વધારે કેહેતી નથી, વીસ હજાર મને આપજો.

છળદાસ—તે દાહાડાની વાત તે દાહાડે છે. ઠીક છે, તમે જેમ રાજી થશો તેમ કરીશું. બે હજાર વધારે લેજો. મારે પેલા રૂપિયા ઠેકાણે કરવા છે એટલે હું જાઉછું. આજથી આપણે દસમા દિવસ ઉપર કુચ કરવી, ને તેજ દાહાડે નંદનને ચંપાનગરી વિદાય કરવો. જો કાંઈ અડચણ હશે તો, એના બાપનીજ મારફત, કોઈની પાસે કેહેવરાવીને, બીજા કોઈને ચંપાનગરી મોકલાવીશું.

પ્રિયંવદા—તમે જે ઠરાવ કર્યો તે મારે ગળે ઉતર્યો. તમને કેહેવું પડે તેમ છેજ નહિ. બધી વાતની હવે સતાબી રાખજો, ને પેલા બ્રાહ્મણનું જે થાય તે મને કહી જજો.

પંથીરામ—(ધ્રુજતો હળવે રહીને જતો રેહેછે.)

છળદાસ—ઠીક છે. હું કાલે તમારી પાસે આવીશ. હવે રાત જવા આવી એટલે હું જાઉછું. (જાયછે.)

અંક બીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, ચંપાનગરી—જીવરાજની હવેલી.

જીવરાજ અને કમળા.

કમળા—શેઠ! સાંભળોછો? લલિતાએ પોતાના પંડિતને રજા આપી છે. પાનાં પુસ્તક ઉપર હવે એનું મન જરાય નથી. અહિ તહિ ગાભરી ગાભરી ફરતી જણાયછે. ચાકરો જે અર્ધે શકને એનું કહ્યું કરતા, તે બધા હવે એનાથી કંટાલી ગયેલા જણાયછે. એની દાસી તો રોજ ફરિયાદ કરેછે. તે કહેછે, કે "હવે મારાથી લલિતા પાસે રેહેવા-વાનું નથી. તેને છિંકતાં છીંડાં પડેછે; વગર કારણે ધમકાવેછે ને સહજ બાબતમાં સર્વે ઉપર ગુસ્સે થાયછે." મારી પાસે આવીને રોજ કાંઈ સારી સારી ચોપડિયો વાંચતી તે પણ બંધ કર્યું છે, એ ને એની મેડી ભલી. વચ્ચે મેં ઘણી વાર તમને કહ્યું, કે, દંભરાજ શેઠને કાગળ લખો જે તેડવા મોકલે; પણ તમે કહ્યું, કે, હાલ એનો અભ્યાસ સારો ચાલેછે, ને ભણવામાં એનું ચિત્ત સારૂં પેઠું છે, માટે ઉતાવળ કરવાની અગત્ય નથી. મને પણ એ વાત ગમી, ને જાણ્યું જે છોકરી જે પાસે રહી તે ખરી. આપણે તો હરીફરીને એના સામું જોઈને નજર ઠારવાનીછે. પણ હવે એ બહુ મ્હોટી થઈ. ઘોડું ઘોડાસરમાં ને કન્યા સાસરે શોભે. મહિનો રેહેવા દીધા પછી ક્યાં પાછી તેડાવાય એમ નથી!

જીવરાજ—બધું મારા જાણવામાં છે. પણ એના સ્વભાવમાં ફેર-ફાર થયો છે તે મારા જાણવામાં ન હતું. હું જાણતો હતો, કે એ એની મેળે એનો અભ્યાસ કર્યાં જાયછે, તેમાં એકાએક વિઘ્ન પાડવાની એટલી બધી અગત્ય નથી; પણ હવે તો ગમે તેવો પણ રસ્તો કાહાડ્યા વગર છૂ-ટકો નથી. મારી ધારણા એવી છે, કે, હાલ બેચાર મહિના લલિતાને એને સાસરે રેહેવા દેવી, પછીથી હું ત્યાં જઈને નંદનકુમારની સાથે પાછી આણીશ. દંભરાજ સમજું છે, એટલે એ કંઈ આનાકાની કરશે

નહિ. તેની છોકરી બાળરાંડ થઈછે તે તેની પુંજી ખાઈને બેઠી રેહેશે, ને આપણે હવે છોકરાંની આશા નથી. અવસ્થા પણ થવા આવી છે, માટે નંદનકુમારને ઘરજમાઈ કરીને રાખીશું તે ખાઈ પીઈને બન્ને જણ આનંદ કરશે. તે દેખીને આપણો પણ આત્મા, ઠરશે.

કમળા—તમારો આ વિચાર તો મને બહુ ગમ્યો. નંદનકુમાર તો આપણે છોકરા તુલ્ય છે. બન્ને છોકરાં ખાઈ પીઈને કલોલ કરશે. હવે તમે ઉતાવળ કરીને દંભરાજ શેઠના ભણી માણસ મોકલો.

જીવરાજ—મને લાગેછે, કે, આ મહિનો ઉતર્યા પછી પંથીરામને મોકલિયે, આગળ દીવાળી આવેછે તેથી કદાપિ જો કોઈ આવવાનું હશે તો દશ દાહાડા સારૂં જણાશે. કોઈ નહિ આવે તો એ જઈ આવશે. આઘાનો મામલો માટે હોંશિયાર માણસ જોઈયે.

કમળા—હવણાં તો પંથીરામ મારા જોવામાં આવતો નથી. લલિતાની તેહેનાતમાં એને મૂક્યો હતો તેથી કદાપિ એણે કાંઈ ધમકી દીધી હોય ને આવતો બંધ થયો હોય તો કોણ જાણે. એ જરા ટીખળી છે ને લલિતાને એવું ટીખળ હવણાં કાંઈ ગમતું નથી, માટે અણબનાવ થયો હોય એમ લાગેછે.

જીવરાજ—લલિતાની સ્થિતિ આવી બદલાઈ છે, તેવામાં, એના હાથ નીચેનાં માણસો એનું અપમાન કરી આજ્ઞા પાળશે નહિ તો એને ઘણું માઠું લાગશે; માટે કોઈને કાંઈ અલંકાર, કોઈને કાંઈ પોશાક આપીને ખુશી રાખવાં; ને જેની જેવી યોગ્યતા તે પ્રમાણે પગારમાં પણ વધારો કરવો ઘટે તો તે પણ કરવો. પંથીરામ રગ વર્તીને વાત કરે એવું માણસ છે, માટેજ મેં એને લલિતાના સ્વાધિનમાં કર્યો છે.

કમળા—લલિતાની મેડિયે હું જાઉછું અને પંથીરામ આદિ લઈને સર્વેની તપાસ કરૂંછું. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, લલિતાની મેડી.

લલિતા અને કમળા.

લલિતા—(પોતાની માને આવતી જોઈને.) કેમ માજી! મારૂં કાંઈ કામ છે? હું જરા અહિ સૂતી છું.

કમળા—બ્હેન ! અત્યારે કેમ સૂતી છું ? કાંઈ અસુખ છે કે શું?

લલિતા—અસુખ તો એવડું કાંઈ નથી, પણ આજે મને દુઃખદાયક સ્વપ્ન આવ્યું તેથી મારો જીવ મસ બળેછે. (ગળગળી થાયછે.)

કમળા—મારી બાપુડી ! તને ખંમા કરે, અકળાઈશ નહિ.

(તેની ડોક છાતી સરશી ચાંપેછે.)

લલિતા—માજી ! મારી છાતી ભરાઈ આવેછે. જ્યાં સુધી સ્વપ્નની વાત ખુલ્લી કરીને કેહેવાશે નહિ, ત્યાં સુધી હૃદયનો ભાર ઓછો થવાનો નથી. માજી ! પાછલી રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે, જાણે હું મારે સાસરે ગઈ હતી, ત્યાં પેહેલીજ રાત્રે, સંધ્યાકાળે, કોઈએક કાળ પુરૂષ આવ્યો, તેણે મારા વરને બાંધ્યા, ને લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી લેવા માંડ્યાં; મેં તે જોઈને ઘણું બૂમરાણ કરસ્યું, પણ પાસે હતાં તેમાંથી કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ. એટલે હું વચ્ચે પડી, પણ મારૂં કેટલું જોર ? કોરડા મારી, મારા વરને આગળ કસ્યા, ને મને કાંડે ઝાલી દોરી, મેં તેને ઘણું કહ્યું પણ વ્યર્થ ગયું. આખરે એક મ્હોટી ખાઈ આવી તેમાં મને ઢોળી પાડી, ને મારા વરને લઈને તે આગળ ક્યાં ગયો તે મારા જાણુવામાં આવ્યું નહિ. મને ત્યાં ઘણું વાગ્યું ને કેટલીક વારે ભાન આવ્યું એટલામાં તો આંખ ઉઘડી ગઈ.

કમળા—બ્હેન તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ, એ તો તારા વરને ને તારે માથેથી વિઘ્ન ઉતસ્યું. સ્વપ્નની વાત સાચી સમજવી નહિ.

લલિતા—માજી ! મારા સ્વપ્નની ઘણી ખરી વાતો કોઈ કોઈ અંશમાં પણ મળતી આવેછે, તેથી મને ઘણી ચિંતા થાયછે. મારે સાસરે જવા વારો તો હજી સુધી આવ્યો નથી એટલામાં આ શો ગજબ !

કમળા—બ્હેન ! તું સમજુ થઈને બળાપો શું કરવા કરછ. આપણી પેહેડીના પુણ્ય આગળ તારા વરનો વાંકો વાળ થાય એમ નથી. આજે તારા બાપની સાથે મારે તારા સંબંધીજ વાત થઈ હતી. હું પંથીરામની તજવીજ કરવા આવી છું. તે ઘણા દિવસથી જણાતો નથી, તેથી તારા બાપને ભ્રાન્તિ પડી, કે તેને કાહાડી તો મુકયો નથી?

લલિતા—માજી ! મેં એને કાહાડી મુકયો નથી, મારી આજ્ઞાથીજ ગયો છે, તે આજ કાલ આવવાનો છે. મારી દાસીને મેં

એને ઘેર જોવા મોકલી છે. આજે તો એ વાગ્યો ઉગવાનો. કેમ માજી! એનું તમારે શું કામ છે?

કમળા—બ્હેન! તું હવે સાસરે જવા જેવી થઈ છું તે હું ઘણા દિવસથી જાણું છું. હજી સુધી કોઈ તેડવા આવ્યું નહિ, તેથી દશ દિવસ વાટ જોઈને પંથીરામને સ્નેહપુર મોકલવાનો તારા બાપે વિચાર કર્યો છે. તારા બાપે કહ્યું છે, જે, લલિતાનાં તમામ માણસોને રાજી રાખવાં-તેમને લુગડું લત્તું કે ઘરેણું જે કાંઈ આપવું ઘટે તે આપવું, ને પગારમાં પણ વધારો કરી આપવો. બ્હેન! તારી નજરમાં આવે તે પ્રમાણે તારાં માણસોને તું આપજે, કોઈ વાતે અમુઝાઈશ નહિ. તારાથી કશું વધારે નથી.

લલિતા—માજી! હું કાંઈ અમુઝાતી નથી. અરે, હું કેવી દુષ્ટા કે ન્હાનપણમાં પણ તને જંપીને બેસવા દીધી નહિ; ને મ્હોટપણમાં પણ એનું એ. આજે, તારૂં મુખ ઘણું ઉતરી ગયું છે તે માત્ર મારેજ માટે. માજી! આવા તારા ગુણની ઓશિંગણ હું ક્યારે થઈશ; તું જરા કલ્પાંત કરીશ નહિ. સ્વપ્નની બીક મારા મનમાંથી ખસવા આવી છે.

કમળા—તું વિવેકી છું એટલે મારે કાંઈ કેહેવું પડે એમ નથી. જીવને ચેન પડતું ના હોય તો જરા ઉંઘીશ એટલે શાન્તિ વળશે, માટે પાછી સૂઈ જા. હું જાઉં છું. (કમળા જાયછે.)

લલિતા—(એકલી સૂતી સૂતી.) પંથીરામને તે રસ્તામાં શું થયું હશે! આજે દોહોડ મહિના ઉપર નવ દિવસ થયા, પણ હજુ સુધી આવ્યો નહિ. વાયદો વીતી ગયો. કસુર કરે એવું એ માણસ નથી. દેહ છે, રસ્તામાં હેરાન થયો હોય તો કોણ જાણે, નહિકર એ તો વાગ્યો ઉગે એવો છે. (નીસરણીમાં ધબકારા સાંભળીને.) પંથીરામ ચડતો ત્યારે આવા ધબકારા વાગતા, ખરે એ તો નહિ હોય! ચાલ હું નિસરણીવાળા ઓરડામાં જઈને જોઉં. (જુવેછે) અરે પેલી પાઘડી દેખાઈ! એ તો પંથીરામની. જો એ નીકળ્યો ખરો?

પંથીરામ પ્રવેશ કરેછે.

લલિતા—(તે ઉપર આવ્યો એટલે.)

"તારૂં ગોકુળ જોવાને આવ્રે, મથુરાંના વાસી."
એ રાગ—પરજ, તથા ધન્યાશ્રી.

મારા પંથીરામ પ્રણામરે, સમાચાર શા લાવ્યો,
છે કુશળ ત્યાં કલ્યાણ કે, સમાચાર શા લાવ્યો—ટેક.
વાયદો તારો વીતિયોરે, રસ્તે થયો શું હેરાન?
કાગળ કંથે ન આપિયો કે, ભૂલો પડ્યો તું રાનરે, સમાચાર૦ ૧
વીરા જોઈ તારી વાટડીરે, જાણ્યું આવે એ તો આજ
અધિરાં ન આવડાં કીજિયેરે, વીરા જાણિયે બેહેનીની દાઝરે, સમા૦ ૨
સસરો કરે શું માહ્રોરે, સાસુનું કેવું શરીર?
નણદી ન્હાનકડી શું કરેરે, કેવા છે નણદીના વીરરે, સમાચાર૦ ૩
વધામણીમાં લે વીરારે, રંગીન રાતી પાઘ
શાલ તું લે સોહામણીરે, બીજું જે જોઈયે તે માગ્રે, સમાચાર૦ ૪

પંથીરામ—(શાલ પાઘડી બગલમાં મારી.) (દોહરો)

લલિતા! લો આ પત્ર, ને વાંચો કરી વિચાર;
પછી કહું પૂછ્યું તમે, વળી જાણ્યો જે સાર. ૧

(કાગળ ધરેછે.)

લલિતા—(પત્ર આનંદ સહિત લઈને વાંચેછે.)

સવસતશરી ચંપાનગરી માહા સુભથાને પૂજારાધે અનેક સરવે ઉપમા લાયક બાઈ શરી પંચ બાઈ—જોગ શરી સનેહપુરથી લા૦ શેઠ નંદનકુમાર શેઠ દંભરાજશેઠના જેગોપાર વાંચજો. જત સમાચાર એક, બીછજો જે અતરે સરવે ખેમ ખુશળ છે, તમારી ખેમા ખુશાલીનો કાગર નંગ ૧ ભામણ નંગ ૧ સાથે આવો તે વાંચી સમાચાર સરવે જાણા છે વળી સંભારીને લખજો. બીજું તમોએ લખું જે લાંબી લાંબી વાતના રાગમાં જે અમોને આણે તેડવા આવજો, પણ તેના જબાબમાં જાણવું જે અમોને ઘડી ૧ ની પાણી પીવાની પણ નવરાશ છે નહિ, માટે અમારાથી તમારા ભણી અવાય એવું છે નહિ તે જાંણજો. બીજું લખવા કારણ એ છે જે અમોથી અવારો નહિ તેથી અમારા ભામણને માસ એક પછી મોકલીશું, જરૂરા જરૂર મોકલીશું

તે જાણજો, ફકર ચંતા કરશો નહિ. કામ કાજ લખજો. જોઈતું કરતું મંગાવજો. મિતિ ભાદરવા શુદી ૧ લાઃ નંદનકુમાર દસકત પોતે—(નિશ્વાસ નાખીને) અલ્યા પંથીરામ! આ એમણે પોતાને હાથે લખ્યું છે?

પંથીરામ—એવું શા માટે પૂછવું પડ્યું?

લલિતા—એ મારા કાન્ત–ધનાઢ્યના પુત્ર–એમને તો ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળી હશે, અને આ કાગળ તો રીતિ ગોખી નાંખેલા કોઈ શીખાઉના હાથનો, કાચા અક્ષરથી લખેલો છે. પણ (કાગળમાં જુવેછે) "લખિતંગ નંદનકુમાર દસકત પોતે" હવે ભ્રાન્તિ કેમ રેહે? પણ નહિ, શીખાઉ છોકરૂં હોય તે એમ લખી જાય. નક્કી એ એમનું લખેલું નથી. "પૂજારાધે" શું! "અનેક સરવે ઉપમા લાયક" શું! "બાઈ શરી પંચ બાઈ" કરીને લીટી શી દોરવી! વળી શેઠના જેગોપાર શા! કાગર શો, ભામણ શો! છટ છટ, મારા પતિની શૈલી તે આવી હોય? પંથીરામ! તું ટીખળી છું તેથી ટીખળ તો કર્યું નથી?

પંથીરામ—(હ્રદય ભરાઈ આવ્યું તેથી નીચે બેશી, બે લમણે હાથ દઈ નિશ્વાસ નાંખી.) અરેરે! હવે મારી વાત ગળે કેમ ઉતરશે? મશ્કરીને માથે ખાસડું. જેને મશ્કરી કરવાની ટેવ હોય તેની સાચી વાત હોય તો તે પણ મશ્કરીમાં જૂઠી ઠરે; તેને સાચું દુઃખ હોય, પણ તે ઢોંગ ઠરે. શિવ! શિવ! શિવ! (ફરી નિશ્વાસ નાંખેછે.)

લલિતા—(તેની પાઘડી ઉપર હાથ મૂકીને તેનું માથું હલાવતાં) પંથીરામ! આ સમય આનાકાની કરવાનો નથી—ઝટ વાત કહી દેવાનો છે, "દુઃખ હોય પણ ઢોંગ ઠરે" એવું તેં શા ઉપર કહ્યું?

પંથીરામ—હું શું એવો મૂર્ખ છું, જે આવી વેળાએ ઉડાવતો હઈશ? ત્યારે તમે "ટીખળી છું, ટીખળ તો નથી કરતો" એમ શું કરવાને કોહોછો? દુઃખાએ કરીને આ મારા મ્હો ઉપરથી નૂર ઉડી ગયું છે તે તો જુવો? તમારી બળતા હોય નહિ તો એવું થાય?

લલિતા—(હજી જે પંથીરામના માથા ઉપર ઉભી રહેલી છે, તે તેની પાઘડી ઉપર હાથ મૂકીને) પંથીરામ! તું જેમ જેમ વાર કરતો જાછ તેમ તેમ મારામા અધીરાઈ વધતી જાયછે, ને ભ્રાન્તિ પડેછે. તારૂં નૂર કેમ ઉ

ગયું? મને ગઈ રાત્રે ઘણું નઠારૂં સ્વપ્ન આવ્યું છે, માટે તું કહી દે. (તેની આંગળી પાઘડી માંહેલા કોઇ કાગળને અડી એટલે તે કાહાડી લઈને) અરે ! આ શું? શો જુલમ! મારો લખેલો કાગળ તું પાછો ક્યાંથી લાવ્યો? નક્કી તારામાં કાંઈ કપટ છે, તું ત્યાં ગયો નથી, પણ બનાવટનો કાગળ લખાવી લાવ્યો છું. જા, દુષ્ટ, તું તારૂં મ્હો મને બતાવીશ નહિ. (તેને લાત મારેછે.)

પંથીરામ--અરે ભગવાન! આ તો ઉલટી પીડા થઈ. ગુણના ભાઈ દોષ.

લલિતા—જા દુષ્ટ, તું કાળું મ્હો લઈને; મેં તને ભાવથી પાળ્યો; તારો પગાર બધા કરતાં વધારે કરી આપ્યો તેના બદલામાં તું "ગુણના ભાઈ દોષ" કેહેછે. મેં તને મારૂં ખરેખરૂં ખાનગી કામ કરવાની આશા કરી, પણ એટલું તારાથી થયું નહિ. ને મારો કાગળ પાઘડીમાં ખોશી રાખી, કોઈ છોકરા પાસે ઉત્તર લખાવી મને આપ્યો. તું તો સહજ કરવા ગયો; પણ આ એક ઘડીમાં મને કેટલો બધો પરિતાપ થયો, તે તું મૂર્ખ શું સમજે? મારા દિલમાં જે ધાસકો પડ્યો છે, ને મને જે દુઃખ થયું છે, તે મારૂં મન જાણે છે. મારો પતિ, એક અજ્ઞાન છોકરાની ઢબ પ્રમાણે કાગળ લખે? શી વાત !

પંથીરામ--(ઉભા થવા જાયછે એટલે બગલમાંથી પોટકું પડી જાયછે) તું વળી બળતામાં ઘી હોમવાને ક્યાં પડછ?

લલિતા--અરે, એ શાનું પોટકું છે, જોઉ? (તેની પાસેથી ખુંચી લેછે તેમાંથી ઘરેણું નીકળ્યું એટલે) સત્યાનાશ વાળ્યું! તું કોઈ મહા પાપી છે, માન ન માન પણ તેં ઘોર કર્મ કર્યું છે. આ હીરાની વીંટી ભારે મૂલ્યની જણાય છે. પોહોંચી પણ જડાવની કિમતી છે. આ ગળચવો પણ ભારે છે, વળી આ સોનાના પાસલા! આટલા બધા!! અલ્યા દુષ્ટ! તું સાચે સાચું કહી દે. મારા પેટમાં ફાળ પડેછે. લોભથી તેં મને સૂવારી દીધી હોય એવો વેંહેમ જાયછે. આ ઘરેણું કોઈ દ્રવ્યવાનનું છે. તારે હાથ ક્યાંથી આવ્યું તે ઝટ કહી દે, નહિકર સિપાઈયોને નીચેથી બોલાવી હવણાં તારી વલે કરાવુંછું. મને સ્વપ્ન આવ્યું ના હોત તો આવો વેંહેમ તારા ઉપર આવત નહિ.

પંથીરામ—અરે તમે મને બળેલાને, ને મહા પસ્તાવો કરનારને આટલો બધો શું કરવાને ડારોછો. બનવાની વાત બની ગઈ છે, જેવો વિધાત્રીનો લેખ તેવું નિપજ્યું છે, એટલે, સાચે સાચું કહેવાને મારે આચકો ખાવાની અગત્ય નથી.

લલિતા—પણ અલ્યા કસાઈ! તેં જો મને કહ્યું હોત તો તું ડટાઈ જાત એટલું સોનું આપત. પણ ચાલ બોલ આગળ.

પંથીરામ—હું હવે હાથ જોડીને તમને કહુંછું, કે. તમે આમ આડું આડું ન સમજો?

લલિતા—મારા વરનું તેં ઘરેણાની લાલચે ખુન કર્યું છે—

પંથીરામ—શિવ! શિવ! શિવ! અરે ભગવાન! તારા કોપવિના મારા ઉપર આવું કલંક આવે નહિ. જેણે મને સારી રીતે પાળ્યો, તેનો પાડ માનવાને બદલે આવું ઘોર કર્મ હું કરૂં? લલિતા આવો આરોપ મૂકતાં તમારી જીભ કેમ ઉપડેછે? એક વાર તમે બધી મારી વાત સાંભળો તો ખરાં. વચવેગળે હું માર્યો જતો હતો, પણ તમારા પુણ્યપ્રતાપથી ઉગર્યો.

લલિતા—ત્યારે શું રસ્તામાં ચોર મળ્યા, ને તેની મારામારીમાં મારા વરને કાંઈ થયું કે શું?

પંથીરામ—તમે આગળ આગળ એવા કુતર્ક શું કરવાને કરોછો, એ તો એ જીવતો મુવો?

લલિતા—વાહ! અલ્યા નાદાન! તારી જીભ ઘણી વધી દેખાયછે તો? તેં કાંઈ પીધું કર્યું તો નથી?

પંથીરામ—ભૂલ્યો બાપજી! મેં ઝખ મારી, પણ બધું સાંભળશો એટલે તમે પણ એવુંજ કહેશો.

લલિતા—એક વાર ટુંકામાં તું સર્વ કહી જા.

પંથીરામ—વચ્ચે નહિ બોલતાં તમે સાંભળો. તમને શી રીતે કહેવું તેની મેં રસ્તામાં ગોઠવણ કરી રાખી છે તે પ્રમાણે કહુંછું.

(હરિગીત છંદ. રામકલી.)

હું નગર પાસે બહુ ઉલાસે, પોં'ચિયો જેણી ઘડી;
બહુ શોભતી વળી ઓપતી, મુજ દૃષ્ટિયે વાડી પડી,

તે નીકળી નંદન તણી, પોતે હતા તે વાડિયે;
પ્રિયંવદા ગણિકા હતી, કીધેલ વશ વર લાડિયે. ૧
ત્યાં પત્ર વાંચ્યો તેણિયે, તે મેં શુણ્યો સંતાઈને;
વળી શુણ્યું તેનો સાર એ જે, મસ ઉડાવ્યા ભાઈને.
તે પત્રતુજ લેતી ગઈ, કે'તી ગઈ લખવા તુંને,
તેથી કરી લખી પત્ર પોતે, આપિયો તેડી મુને.
મેં મૂર્ખ જાણી સાંભળ્યું તે, કહ્યું ટીખલ રીતથી;
છૂપાવવાને લાંચ માગી, આપી તે આ પ્રીતથી. ૨ (બતાવે છે.)
લઈ પત્ર ચાલ્યો પુરમાં, સસરા તમારાને મળ્યો;
ત્રાહીત થઈને ભવિષ્ય ભાંખ્યું, તેથી તો તે બહુ ગળ્યો. ૩
કહી વાત સૌ નિજ પુત્રની, દુખિયો થયો તે કહી કરી;
સમજાવી તેને સારમાં, ચાલ્યો હું ત્યાંથી નીસરી.
ગણિકાતણું ઘર પૂછતાં, છળદાસને બતલાવિયો;
પ્રિયંવદાને ઘેર તેની પૂઠ પાછળ આવિયો. ૪
એ ગયો જમણા દ્વારમાં, નિજ ભારમાં ભભકા ભર્યો;
હું જોઈ ડોકા બારી તેમાં, સરર લેતો જઈ સર્યો.
લાગ્યો ધસારો આહરો, પ્રિયંવદા ચેતી ગઈ;
ઝટ દાસી પ્રેરી દેખવા, કંપીત મુજ કાયા થઈ. ૫
શય્યા નીચે સૂતો જઈ, કે તુરત બન્ને આવિયાં;
ત્યાં વાત કા'ડી માહરી, વૃત્તાંત સૌ શુણાવિયાં.—
નંદન કનેથી વાત જાણી, લઈ ઘરેણું પરવર્યો;
છળદાસ કે' તે માટ મારો, દીજ પૂઠે મેં કર્યો. ૬
શુણી વાત એવી કાય કેવી, થરર થઈ તે શું કહું?
તે સમય જાણ્યું જીવ જાશે, બીક લાગી મન બહુ.
તુંજ પત્ર છળ૰ ને આપિયું, તે વાંચી નીચે નાંખિયું;
'ધિક્કાર છે એ પત્રને' એવું, મુખેથી ભાંખિયું. ૭
વળી દામ પામ્યા વાડીના, તે અર્ધ સોનું આણિયું;
મૂક્યું ગદેલા નીચ તે તો, બોલીથી મેં જાણિયું.

'દશ દિવસમાં લઈ દામ સર્વે, અહિંથી આપણ ચાલીશું;
વળી તે દિને લલિતા ભણી, તેડે જવા સમજાવીશું.' ૮
ગઈ રાત તેથી તો ગયો, છળદાસ કહીને એટલું;
છે સાર આ વૃત્તાંતનો, લંબાવી કહું હું કેટલું.
ગઈ રાત વીતી તેથી હું, લઈ પત્ર સોનું ચાલિયો;
બહુ બીકથી રસ્તે પડી, અહિ આવી કાગળ આલિયો. ૯
છળદાસની છલના બધી, કીધેલ તેનાં કામ છે;
વશ બે તણે નંદન થયો, ખાલી કરેલો ઠામ છે.
વાડી હવેલી વેચી તે, ખતપત્ર ત્યાં તૈયાર છે;
છે મૂઢ એવો કંથ તારો, દુરગુણીનો યાર છે. ૧૦

(લલિતા મૂર્છાગત થઈ ધરણી ઢળી પડેછે. પંથીરામ તેની આસના વાસના કરેછે, અને જરા શુદ્ધિમાં આવે છે એટલે સૂવારીને.)

પંથીરામ. (સોરઠા)

કરવો કાંઈ ઉપાય, બળ્યે હવે શું નીપજે ?
થાવાનું તે થાય, ગભરા નહિ બે'ની રજે. ૧
લખ્યો વિધિયે લેખ, તે મિથ્યા થાતો નથી;
મારી દુઃખની મેખ, સહ્યા વિના સિદ્ધિ નથી. ૨
આજ કાલની માંહ્, એ કે કો'જન આવશે;
જઈને પછીથી તાંહ્, ફેરવવાનું ફાવશે. ૩
ગણિકાને છળદાસ, પુર છોડી બન્ને જશે;
નંદનની પછી પાસ, કોઈ નઠારૂં નહિ હશે. ૪
હું આવીશ તુજ સાથ, બે'ની મારી ત્રાશમાં;
કરી સ્વાધિન તુજ નાથ, સીધો કરીશું માસમાં. ૫
જોઈ તારા શુભ ગુણ, લજવાશે તુજ નાવલો;
ઝટ તજસે દુરગુણ, ચેતીને થાશે ભલો. ૬
લલિતા છે તુ ચતુર, વિદ્યાકેરી વેલડી;
કરી દુર્ગુણ સૌ દૂર, સુધારીશ તુજ બેલડી. ૭

લલિતા—(ઝીણે સ્વરે) (દોહરો.)

બની, બની નહિ, નહિ બને, ખરી એજ છે વાત;
બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ, સે'વું સર્વે જાત. ૧

પંથીરામ! તારી સલાહ બરાબર છે, હવણાં તો બીજો કશો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આ ઘરેણું ને સોનુ સર્વે તું અહિંથી લઈ જા. એના સામું મારાથી જોવાઈ શકાતું નથી, તું તારી મેળે એનો નજરમાં આવે એવો ઉપયોગ કરજે. દાસીને પ્રથમ તારી તજવીજ કરવાનું કહ્યું હતું, ને ત્યાર પછી પ્રભાવતી પાસે જવાની આજ્ઞા કરી હતી, પણ હજી કોઈ કેમ નહિ આવ્યું?

પંથીરામ—પ્રભાવતી તો, હું ગયો તેજ દિવસે, સાસરે ગયાં છે, તે પાછાં આવવાનાં છે કે શું? (તેને આવતી જોઈને) અહો, એ તો પેલાં આવે. હવે હું જાઉં છું. (જાયછે.)

પ્રભાવતી પ્રવેશ કરે છે.

લલિતા—(દોહરા અથવા કાફીનો જિલ્લો.)

પ્રભાવતી! પિયુને મળી, પૂરા કીધા કોડ;
દુર્ભાગી હું એકલી, વંકી મારી જોડ. ૧
હતી આશ મુજને ઘણી, પણ થઈ હવે નિરાશ;
રંડાપો પિયુના છતાં, આવી ન મળતી રાશ. ૨

(તેનું હૃદય પાછું ભરાઈ આવેછે, ને સખીને બાઝી પડેછે.)

પ્રભાવતી—(રાગ પરજ તથા માહાડ.)

મારી આલી તું શિદ અકળાય રે, તુને ખંમા રે ખંમા.
દુઃખ મુજથી ન દેખી ખમાય રે, તુને ખંમારે ખંમા. ટેક.
બાળા કયમ બની બાવરી રે, આવડું શું કલ્પાંત;
મનોવિકારને મારીને રે, મારી શાણી તું થાની શાન્તરે. તુને૦ ૧
કાલે સવારે કંથડો રે, આવી લેશે છાયામાંય;
બળતા તારી બધી બાળશે રે, તું ચિન્તા કર નહિ કાંય રે. તુને૦ ૨
કૃપાળ શ્રીભગવાન જે રે, કરી કૃપાની દૃષ્ટ;
દુખમાંથી છોડાવશે રે, તે તો કાપીને તારાં કષ્ટ રે. તુને૦ ૩
ધાર્યું થાય ન આપણું રે, સ્મરની એ સિદ્ધાંત;
આશા રાખી તું ઈશ પર રે, મારા સમ તું છાંડ કલ્પાંત રે. તુને૦ ૪

(તેની આસના વાસના કરી તેને મંચ ઉપર બેસારેછે,)

લલિતા.—(" ઓધવજી સંદેશો કેહેજો શ્યામને. એ રાગ".)

સાંભળ શાણી સહિયર દુઃખની વાત તું,
એ તો કોના આગળ નવ કેહેવાયજો;
પણ આગે હું ચરચર દાઝું ચિત્તમાં,
એ તે મુજથી કેહેની ક્યમ સેહેવાયજો? સાંભળ. ૧
વરને મેં દીઠા' તો વરી'તી જાહરે,
પણ ત્યારે હું છેક હતી અજ્ઞાન જો;
તોપણ હોંસ હતી હૈયામાં અતિ ઘણી,
પરણ્યામાં માન્યું'તું મ્હોટું માન જો. સાંભળ. ૨
સમજી નહિ શાથી ત્યારે સુખ ઉપજ્યું,
તોપણ શુણી વિવા' મળ્યાની વાત જો;
મગ્ન થઈ મનમાં રે અતિ સુખ માનિયું,
જાણ્યું ત્યારે સફળ થઈ મુજ જાત જો. સાંભળ ૩
એ કરતાં પણ રીઝી સસરો આવતે.
ઓરાડી ચુંદડી મુજને જે દીન જો;
ત્યાર પછી રે ઘાલ્યો મ્હોટો માંડવો,
ત્યારે તો થઈ'તી સુખમાં મસ લીન જો. સાંભળ. ૪
ચોરીમાં વરને ના'ળ્યો' તો નેહથી.
જોવા, કેવો રૂપતણો છે તોડ જો;
તે દિવસે હરખી'તી હૈયે અતિ ઘણું,
એના જેવી જાણી'તી નહિ જોડ જો. સાંભળ. ૫
અજ્ઞાનીને સુખ દુઃખ લાગે અલ્પમાં,
તેવો ત્યારે મારો હુતો ઘાટ જો;
વરજોડે* રથમાં રે બેઠી રીઝથી,
સાસરિયાની સારી લાગી વાટ જો. સાંભળ. ૬
થયું હોત સમશાણ માંડવા ઠામમાં,
રથ ઠાઠડીનો થયો હોત જો ઠાઠ જો;

* સારા મુહૂર્તમાં વરના રથમાં બેશીને જાનીવાસા સુધી ગયેલી.

ચુંદડી મુજ મડદાને ચોમગ વીંટવા,
મ્હારી ચિતામાં ભડભડ લાગત કાઢજો. સાંભળ. ૭
ત્યારે તો નવ દેખત આવા દિનને.
આ તો ઉગ્યાં પેલા ભવનાં પાપ જો;
ત્યાર વિના આવું શું દુઃખ મુજ જાતને,
લાગ્યો મુજને કેહેની કોનો શાપ જો. સાંભળ. ૮
પિયુ નહિ પાસે એ દુઃખ હું રડતી નથી,
આ તો બીજું મનાય નહિ એ દુઃખ જો;
ટળશે તે જઈશું ચિંતામાં જાહેરે,
આ ભવમાં ક્યાંથી મુજને કાંઈ સુખ જો,
સાંભળ શાણી સહિયર દુઃખની વાત તું. ૯

પ્રભાવતી. (માલિની છંદ.)

સહિયર લલિતા તું, રે બની કેમ આવી,
અતિ દુખમય ક્યાંથી શોકની વાત લાવી;
શશિસમ તુજ શોભા, રે ગઈ છેક નાશી,
કમળવદન* કાન્તિ, મ્લાનિ† દેખું હું આ શી? ૧
બહુ નહિ અકળા તું, આંખ ધારા શી ચાલી!
બની મસ અધિરી હું, તાહેરો ખેદ ભાળી;
હૃદય તુજ ભરાયું, દે કરી તે તું ખાલી,
ગહન‡ ગતિ પ્રભુની, લક્ષમાં રાખ વા'લી. ૨

લલિતા—("વનચર વીરા વધામણી" એ રાગ–બેલાવર.)

સહિયર દુઃખ શું દાખવું, મન ભડકે બળેછે,
ચિન્તાનો તાપ તપી ગયો, હાડ મારાં ગળેછે. સહિયર૦ ૧
પત્ર પ્રિતે મેં પાઠવ્યું, પંથીરામની સાથે;
જોઈ ચરિત્ર તેણે કહ્યાં, માર્યો છે મૂર્ખ માથે. સહિયર૦ ૨
અબુધ પતિ એ અભાગિયો, વેશ્યાનો છે યારી;
અકલ કોડીની છે નહિ, હવે શી ગતિ મારી. સહિયર૦ ૩

* મુખ. † કરમાઈ ગયેલી. ‡ અકળ.

ગરજ નથી તેને માહરી, મન મુજમાં છે નહિ;
ધન, માલ નાંખે ઉડાવીને, એના પિતાને કે' નહિ. સહિયર૦ ૪
મન મળશે ક્યમ માહરૂં, એવા પિયુની સંગે;
રૂપ ગુણ જેમાં મળે નહિ, એથી રમિયે શું રંગે? સહિયર૦ ૫
પેલા ભવની હું પાપણી, કીધેલાં કુડાં કર્મ;
પુણ્યદાન વીસારેલાં, ચૂકેલી નિજ ધર્મ. સહિયર૦ ૬
સરોવર પાળ તોડી હશે, પૂરેલા હશે કૂપ;
પરવડી તોડી પાડી હશે, ઝેરે મારેલા ભૂપ. સહિયર૦ ૭
ધાવંતાં બાળ વછોડીને, કીધેલો તેનો કાળ;
સાધુ સંત સંતાપીને, દીધેલી ઘણી ગાળ. સહિયર૦ ૮
કન્યા, વર ઘેર વાધતાં, કીધેલા વધ મેં તો;
વર મારી જાન નસાડેલી, લુંટેલી હશે તે તો. સહિયર૦ ૯
સુઘડ કન્યાને દીધી હશે, કોઈ બુડથલ સાથે;
શંખણી કોઈ સુઘડને, મારેલી હશે માથે. સહિયર૦૧૦
જૂઠાં ખત મેં કીધાં હશે, રોવરાવેલા રાંક;
સાક્ષી ખોટી મેં પૂરીને, વાળેલો આડો આંક. સહિયર૦૧૧
પૂલ નદીના તોડ્યા હશે, ડૂબાવેલાં વાહાણ;
નિરપરાધીને ડાટીને, મારેલાં હશે બાણ. સહિયર૦૧૨
ગામ ઘણાં બાળ્યાં હશે, ઉપજાવેલો ત્રાસ;
આશાબંધીને અડાવીને, કીધેલાં મેં નિરાશ. સહિયર૦૧૩
બીજ બુરાં વાવ્યાં હશે, તેનાં ઉગીયાં ઝાડ;
પ્રભુજી પતાવે જો આટલે, તો તો તેનો પાડ. સહિયર૦૧૪
શાને દીધી સારા કુળમાં, પૈસામાં મૂકી પૂળો;
વિદ્યા ભણાવી શા કારણે, એથી વાગેછે શૂળો. સહિયર૦૧૫
શાને માબાપે સૂજાવીને, કર્યો આવડો કેર;
જન્માવી તો ગળથુથીમાં ઘોળી પાવું'તું ઝેર. સહિયર૦૧૬
જોયા વિના માતતાતે તો, બળતી આગમાં નાંખી;
કોમળ શાને કરી મને, જેથી ના શકું સાંખી. સહિયર૦૧૭.

કહું શું હવે માતતાતને, એ તો પૂર્વનાં વેરી;
અજાંણમાં મને છેતરી, ડંશ દીધો છે ઝેરી. સહિયર૦૧૮

(શોષિત થવાથી ફરી મૂર્છાગત થઈ પડેછે.)

પ્રભાવતી. (તને પાછી શુધિમાં આણીને.) (રાગ કાળિંગડો)

અકળામાં આવડી બધી રે મારી આલી,
સાહાય જગરાય તુંને થાયરે જી;
દુઃખની બળી તું બાલી આ બધું રે આલી,
ગરીબ સ્વભાવે જાણે ગાય રે જી. ૧
ખબર તો ન્હોતી મુને આવડી રે આલી,
દુઃખ તારૂં દેખું હૈયાફાટ રે જી;
હિંમત હારી ગઈ શુણી બધું રે આલી,
સૂઝે ઉતારવો ન ઘાટ રે જી. ૨
જૂદી તુંને મુજથી જાણું નહિ રે આલી,
જુજવી જાતને જીવ એક રે જી;
તેથી તુંને થાય તે મુને પિડે રે આલી,
ક્યાંથી આવો મૂર્ખ માગ્યો છેક રે જી. ૩
પણ હવે શું કીજિયે બની ગઈ રે આલી,
આપણા ન હાથમાં કાંય રે જી;
સમજીને સે'દુંખ પાથે જે પડ્યું રે આલી,
ધિકવું સૂજમુ તે મનમાંય રે જી. ૪
દેખિયે ઘણાં દુઃખી બીજાં બહુ રે આલી,
તેમાં આપણ તેવાં, મન મારિયે જી;
ભણ્યાનો છે સાર–સે'વું જે પડ્યું રે આલી,
માન્યાનું સુખ દુઃખ ધારિયે જી. ૫
માટે ક્લેશ મૂક મારી વા'લી રે આલી;
બાળી મૂકે શાને સુંદર જાત રે જી;
જો તું એક વાર જઈ કંથને રે આલી;
આ ચાલી સમજાવા માતતાત રે જી. ૬

(જીવરાજ અને કમળાને સમજાવા જવા માંડેછે.)

લલિતા—પ્રિય સખી ! મારાં માતપિતાએ તો ઠરાવ કરી મુક્યો છે, ને પંથીરામની પાછળ પણ ત્યાંથી કોઈ નીકળનાર હતું, તે આજ કાલ આવી પોહોંચશે. હવે તો ત્યાં જઈને એક વાર બધી ચર્ચા જોઉં. આ વાત મારાં માતપિતાને જાણ પડવા દીધી નથી, ને હાલ જણાવવાની અગત્ય પણ નથી. તે વળી બિચારાં ઘણાં દુઃખી થાય, તેમ કરવાને હું ખુશી નથી.

પ્રભાવતી—વારૂ ત્યારે હું જતી નથી, પણ સાંભળ શું છે ?

નેપથ્યમાં—"લલિતાને બોલાવો—લલિતાને બોલાવો."

પ્રભાવતી—પ્રિય સખી લલિતા ! તને નીચે બોલાવેછે. આવ ત્યાં શું છે આપણ જોઈયે. (બન્ને જણ જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, ચોક.

તેડાગર, જીવરાજ, કમળા, લલિતા અને પ્રભાવતી.

તેડાગર—શેઠજી ! આ કાગળ દંભરાજ શેઠે આપ્યોછે. (આપેછે.)

જીવરાજ—(લઈને બધાં સાંભળે તેમ વાંચેછે.)

"સ્વસ્તિ શ્રી ચંપાનગરી મહાશુભસ્થાને શુભોપમા યોગ્ય શેઠ
" શ્રી પંચ શેઠ જીવરાજ તથા સાથ સર્વે. એતાન શ્રી સ્નેહપુરથી
" લા૦ તમારા દર્શણના અપેક્ષિત દંભરાજના જયગોપાળ વાંચજો.
" વિશેષ અત્ર સર્વે કુશળ છે, તમારી કુશળતા .. કાગળ ઘણા દિવ-
" સથી આવ્યા નથી માટે સંભારીને લખજો. ચિ૦ સૌભાગ્યવતી
" લલિતાને તેડવા મોકલવાને ઘણા હંગામા કર્યા, પણ નંદનકુમારને
" અવકાશ નહિ મળવાથી આજ સુધી મોકલવાને બની આવ્યું નથી.
" હાલમાં પણ તેમને આવવાને અડચણ છે, માટે આ કાગળ લઈને
" તેડાગર બ્રાહ્મણને દશ માણસના સાથ સહિત મોકલ્યો છે, તેની
" સંગાથે સૌભાગ્યવતી લલિતાને મોકલજો. જરૂર મોકલજો, ભૂલશો
" નહિ; કેમકે દૂરને મામલો એટલે હાલમાં મોકલવાને કાંઈ અડચણ
" નીકળશે તો વાત પાછી આવી જશે. વળી આગળ ઉપર, સારાં
" મુહૂર્ત પણ આવતાં નથી. માટે શુભ દિવસે લલિતાને વિદાય કરજો.

" ભૂલશો નહિ. કામકાજ લખજો. ઘરમાંથી તથા ચિરંજીવી નંદન-
" કુમારે સર્વેની ખબર પૂછી છે. અમારી વતી સર્વેને યથાયોગ્ય કેહેજો.
" ભાદરવા શુદ ૫ (પત્ર વાંચી રહ્યા પછી લલિતાને)

ચાલો લલિતા બેહેન, તમે હવે તૈયારી કરવા માંડો.

લલિતા—પિતાજી! મારી સાથે કોને મોકલશો?

જીવ૦ તથા કમળા—બેહેન! તારી નજરમાં આવે તેમને તેડી જા.

લલિતા—પંથીરામ આવશે એટલે વધારે માણસની અગત્ય નથી. મારા અંગના કામકાજ સારૂ મારી દાસીને લઇશ.

તેડાગર—દંભરાજ શેઠે કહ્યું છે, જે, અહિ ઘણાં માણસ છે. લલિતાને કોઇ વાતે અડચણ પડવા દઈશું નહિ. માટે જીવરાજ શેઠના માણસની જરૂર નહિ પડે. જે દાસીને લલિતાના સ્વાધિનમાં કરવાની છે તેને મારી સાથે મોકલી છે, તેમ છતાં જો બીજી દાસી લેવી હોય તો લો.

લલિતા—વારૂ ત્યારે કદાપિ દાસી નહિ લઉં, પણ પંથીરામ વિના તો ચાલે નહિ, કેમ પ્રભાવતી!

પ્રભાવતી—હા, પંથીરામને તો સાથે લેવો. ને ત્યાં તને પેહેલું નવાઇનું લાગશે, તેથી ગમે એમ ના હોય તો હું તારી સાથે આવું, તે ત્યાં તને જરા ગોઠશે એટલે દશ પંદર દિવસ રહીને પાછી આવતી રહીશ.

લલિતા—પ્રિય સખી! મારે માટે એટલો બધો શ્રમ તને આપવાની કાંઈ અગત્ય છે નહિ; જો એમ હોત તો તારા કહ્યા વિના હું તને તેડી જાત. પંથીરામ છે એટલે હરકત નથી. તું હવણાંજ સાસરેથી આવી છું, માટે તારાં માતપિતા ભેગી થોડા દિવસ રેહે, પછીથી પાછું તારે ત્યાં જવાનું હશે.

પ્રભાવતી—જેમ તારી મરજી.

જીવરાજ—ત્યારે પંથીરામને કહી રાખો, આજથી તૈયારી કરવામાંડો

(સર્વે જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

કમળા, લલિતા, પ્રભાવતી, પંથીરામ, બીજી સ્ત્રિયો અને તેડાગર વગેરે.

પંથીરામ—(મનમાં) લલિતા અને પ્રભાવતી વિના બીજાં બધાં

આનંદભેર તૈયારીની ધાલમેલ કરી રહ્યાં છે; પણ તેમના મનમાં ભડકો છે. શું કરે ! ઉપરની ખુશી બતાવ્યા વગર સિદ્ધિ નહિ. (લલિતા પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈને બાહાર નીકળી તેને જોઈને.) આહા ! આ લલિતા કેવી શણગારને સુશોભિત કરેછે ! પણ એનું વદન જરા કરમાયલા કમળના જેવું ઝાંખ મારતું દેખાયછે. મેં જો એને માંડીને વાત કહી હોત નહિ તો એનો દેખાવ અત્યારે જૂદા પ્રકારનો હોત. પણ આ બધી સ્ત્રિયો તો લલિતાને વળાવા એના રથ આગળ ચાલી. ચાલ્ જીવ, આપણે પેલી આગળની ગાડીમાં જઈને અડાવિયે. (તે આગળની ગાડીમાં જઈ બેસેછે.)

કમળા—(લલિતાને રથમાં બેસવાની વેળા થઈ એટલે.)

"જેજે બોલો શ્રી રૂકમિની નાથની." એ રાગ.

શાણી પુત્રી પધાર તું સાસરે, સિદ્ધ કર શુભ કામ;
રથમાંહ્ બિરાજ તું બાપુડી, લઈ પ્રભુ કેરૂં નામ. શાણી. ૧
જઈને સાસુ સસરા પાગ લાગજે, કે' જે મારા પ્રણામ;
ન્હાની નણદીની ખબરો તું પૂછજે, કરજે કે' તે તે કામ. શાણી. ૨
શાણી શાન્ત ગુણી તું છું દીકરી, છું વિવેકની પૂર;
તોય ધર્મ જાણી મારો હું કહું, રે' જે દુર્ગુણથી દૂર. શાણી. ૩
ઉંચે સ્વરે કોશું નવ બોલિયે જેશું જેટલું કામ;
તેશું તેટલી વાત તો કીજિયે, સ્મરિયે પ્રભુ કેરૂં નામ. શાણી. ૪
પરનિંદા સ્વસ્તુતિ ના કીજિયે, પે'લો કરીને વિચાર;
પછી બોલવું હોય તે બોલિયે, કોપર કરિયે ન પ્યાર, શાણી. ૫
નિજ પતિને પ્રભુ રૂપ જાણવો, કરવી તેની સેવાય;
કાંઈ કોપે એવું કરવું નહિ, તો તો ધન્ય ! કે'વાય. શા
કાંઈ કષ્ટ પડે માથે આપણે, ધીરે કરવો ઉપાય;
પણ ગભરાવું નહિ તેના થકી, પછી થાવાનું થાય. શા
ઘટે નહિ એવો પ્રેમ ના બાંધવો, પાયો નીતિનો એજ;
દયા દીન ઉપર ઘણી રાખવી, સાચો ધર્મ છે તેજ. શા
ઘરનાં છિદ્ર બીજાને કે'વાં નહિ, એથી થાય નિજ તોલ;
મ્હોટે હસીને ન દાંત દેખાડવા, વદિયે વીણીને બોલ. શા

વળી કામે ભટકવું ન પરઘરે, દિવસે સૂવું ન ઠીક;
નિજ કુળની લાજ વધારવી, ઉલટું ચાલ્યે છે ધીક. શાણી. ૧૦
સાસુ નણંદીની ચાડી ખાવી નહિં, નિજપતિ કેરી પાસ;
દાસ દાસીના દોષ સુધારવા, વિના ઉપજાવે ત્રાસ. શાણી. ૧૧
જ્યારે તુજને ગમે નહિ દીકરી, જાણ કરજે તે વાર;
તુને તુરત તેડું હું મોકલી, તેડાવીશ આ ઠાર. શાણી. ૧૨

(કમળા બોલતી રહી ગઈ એટલે.)

પ્રભાવતી—(સીતાજીના મહિનાનો રાગ.)

સાસરે તું સુખેથી સિધાવ, શાણી સાહેલડી;
પણ દુઃખ મુને એ થાય, ટૂટે મારી બેલડી. ૧
પૂરો ભાવ છે તો પરમેશ બન્નેને મેળાવશે;
પિયુની જઈને તું પાસ, વે'લી વે'લી આવજે. ૨
ગમતું છે નહિ મુજને જરાય, ઉપાય શો કીજિયે;
જળમીન વિખુટાં થાય, એવું દિલ લીજિયે. ૩
જઈ પોહોંચું કે પ્યારી તું પત્ર પાઠવજે ખબ્બે દીને;
કરી વિદિત સહુ વૃત્તાંત, છોડવજે કેદીને. ૪
જો જાણીશ તુને ગભરાતી, દોડી હું આવીશ ત્યાં;
વળી ઘટિત હશે તો સાથ બીજાંને લાવીશ ત્યાં ૫
પંથીરામની લઈને સલાહ, રસ્તા તું કા'ડજે;
અકળાયા વિના મારી પ્રાણ, પતિ દોષ ગાડજે. ૬

લલિતા—(રાગ એનો એ.)

લઈ શીખ તમારી ઓ માત ! સાહેલડી ! જાઉંછું;
વિખુટી પડું તે મન માંહ, મસ અકળાઉંછું. ૧
ડગલું આગળ દેઉં કે ખેંચે, સબળ સ્નેહ સાંકળી;
અન્યોઅન્યના છે જે ભાવ તેણે મને સાંકળી. ૨
સ્નેહ સાંકળ રબ્બર ગુણ, હૃદયશું જડાય છે;
હોય તેનામાં જેવો સ્નેહ* તેવી તે લંબાય છે.

* રબ્બરના કદ પ્રમાણે તેનામાં જેટલો સ્નેહ એટલે ચિકાશ, તે પ્રમાણે તે તોડ્યા વિના ખેંચાઈ શકાયછે. તેમ સ્નેહનું જેવું કદ અથવા નાતુ તે પ્રમાણે સ્નેહ સાંકળ લાંબી વધી શકેછે. ઓછો સ્નેહ હોયછે તો વેહેલી ટૂટી જાયછે.

હું જાઉંછું જૂદે દેશ તે તો નથી લાગતું;
મારાં ચક્ષુ કરે કલ્પાંત, તેને નથી છાજતું. ૪
જડ્યો મધ્ય હૃદયમાં સ્નેહ સાંકળનો પેચ તે;
કરે કોમળહૃદય પિડિત, લંબાવી ખેંચતે. ૫
એ તો મુજથી સહન નવ થાય. હૃદય અકળાયછે;
પૂરા અંતર્ દુઃખથી પીડાય, મારો જીવ જાયછે. ૬
જાણું ઘરમાં પાછી પેશી જાઉં, જાઉં નહિ સાસરે;
પણ એથી ન સિદ્ધિ કાંય, મને મન આશ રે. ૭
માડી, સજની, સહોદર સર્વ, તમે પાછાં જાઓની;
દેખી તમને દાઝે મારૂં દિલ, વિદાય તો થાઓની. ૮

કમળા—દીકરી, મારી વાહાલી દીકરી, વેહેલી વેહેલી પાછી વાઅજે, પણ દીકરી, મન ધરાય તેમ એક વાર મને મળી લેવા દે; (રડતી રડતી બાઝી પડેછે.)

લલિતા—અરે, માતા, તારાથી અવતાર પામેલો મારો દેહ વિખુટો ના પડે એટલા માટે મારા પગ આગલ ચાલતા નથી. માતા, મારી વાહાલી માતા, તારૂં જેવું વાહાલછે તેવું ને તેવું રાખજે.

કમળા—દીકરી, મારા દેહથી તને જૂદી થવા દેઉંછું, પણ મારા મનથી તેમ થઈ શકવાનું નથી.

લલિતા—માડી, મારા વાહાલા પિતાજી મને નહિ દેખે ત્યારે તે બહુ અકળાશે, માટે મારો વિયોગ વિસારે પડે એમ એમની આગતા સ્વાગતા કરજે.

જીવરાજ—(પ્રવેશ કરીને) દીકરી, મારી ડાહી દીકરી, તારા સરખા મારા એકના એક સમજુ છોરૂની જૂદાઈ, ઘરડપણે કરીને નરમ થઈ ગયેલું મારૂં હૃદય સહન કરી શકતું નથી, હું મારા મનને ઘણું ઘણું સમજાવીને ઘરમાં રહ્યો, પણ તે મને બલાત્કારે અહિ ખેંચી લાવ્યું. દીકરી, મારી હવે છેલ્લી પળ છે. પરમેશ્વરજો મેળવશે તો મળીશું. (રડેછે.)

લલિતા—મારા વાહાલા પિતાજી, મારી હેતાળુ માડી, મારા પગ પાછા ભાગેછે, મારૂં મન પાછું ખેંચાયછે.

કમળા—દીકરી, એક વાર પણ ગયા વિના ચાલે નહિ, માટે તું રથમાં બિરાજ, અમારી ગોઠવણ પ્રમાણે તને વેહેલી પાછી બોલાવી લઈશું.

જીવરાજ—દીકરી, તું અકળા નહિ, તમને બેને જેમ વેહેલાં તેડાવાય એમ હું દંભરાજ સાથે ગોઠવણ કરીશ.

પ્રભાવતી—પ્રિયસખી, વિખુટાં પડવાની આ દુ:ખદાયક વેળા લંબાય છે તેમ તારૂં દુ:ખ વધેછે; માટે તું હવે વાધ. તું અમારા હૃદયમાંથી ખસવાની નથી.

લલિતા—અને તમે પણ મારા હૃદયમાંથી ખસવાનાં નથી. સખી, મારી વાહાલી સખી, મારૂં મન ઘણું ગભરાયછે. માતાપિતા, સખી, તમે સદા હેત રાખજો.

(એમ કહી પોતે રથમાં બેસેછે. બધાં ત્યાં ઉભાં રેહેછે ને રથ આગળ ચાલેછે. તેમાં લલિતાની દૃષ્ટિ સર્વના ભણી પાછળ છે. જયારે રથ દેખાતો બંધ થાયછે. ત્યારે સર્વ જાયછે.)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, સ્નેહપુરની સરહદ.

લલિતા અને પંથીરામ.

પંથીરામ—લલિતા! તમે રસ્તો જોયો? કેવો વિકટ છે? પારકે પગે ચાલવું તેથીજ આટલા દિવસમાં આવી પોહોંચ્યાં. મને તો મહા તોબાહ વીતી હતી, ને પગ સૂણીને ધમ થયા હતા.

લલિતા—ખરી વાત ભાઈ, મારે માટે તું એટલું વેઠું નહિ ત્યારે બીજું કોણ વેઠે? મારે પણ આખો રસ્તો દુશ્મનના જેવો ગયો છે. મારૂં અંતર હજુ બળ્યાં કરેછે; જરા ગોઠતું નથી.

પંથીરામ—પ્રિયંવદાને ત્યાંથી જેવો જીવ લઈને નાઠો તેવો અહિ આગળ આવ્યો, તે વેળાએ બે આંખોની બાર કરવી પડી હતી. પેલા દુષ્ટ છળદાસે આગલે દાહાડે મારો મોકલ્યો હતો, તેથી ચોમગ જોતો,

બગલમાં જોડા મારીને નાસતો હતો. તે આ પથરાની ઠેકર વાગ્યાથી ઉંધે મ્હોએ પડ્યો હતો, પણ જરા પંપાળવા પણ રહ્યો નહિ, ને મૂઠિયો વાળીને નાઠો હતો. ખરે, હવણાં પણ મને આ જગ્યા જોઇને એવીજ બીક લાગેછે. જા રે હૈયા! હવે શું હિંમત હારછ. છળદાસના હવે શા ભાર છે. નગરમાં છે નહિ એટલે ઝખ મારેછે; નહિકર તો જરા કઠણ તો હતુંસ્તો! લલિતા! જોઇ પેલી વાડી? એમાં નંદનકુમાર, પ્રિયંવદા સાથે બિરાજમાન થયેલા હતા.

લલિતા—આજે ત્યાં હશે? ચાલ આપણે જઈને જરા જોઈયે તો ખરાં.

પંથીરામ—આજે તો અહિ ક્યાંથી હોય, પણ મારો એક ભાઇબંધ માળી છે તે હોય તો હોય. ચાલો જઈને જોઈએ તો ખરાં, એનાથી કેટલીક બાતમી મળશે.

લલિતા—(સાથને.) અરે! અહિ તમે બધાં ઉભાં રોહો, અમે આવિયે છિયે.

(બન્ને જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

લલિતા, પંથીરામ અને માળી.

પંથીરામ—લલિતા! આ માળીની ઓરડી, પેલો વચ્ચે બંગલો, આજે તો બંધ હોય એમ દેખાયછે.

માળી—(બંનેને બોલતાં સાંભળીને બાહાર આવેછે.) અરે, પંથીરામ! તું ક્યાંથી? આ લલિતા બાઈ કે! (તેને નમન કરેછે.)

પંથીરામ—તેં મને આવવાનું કહ્યું હતું તે તજ સરખા ભાઈબંધનું વચન કેમ લોપાય? આ લલિતા બેહેન તને મળવા આવ્યાં છે. તે તારો બહુ પાડ માનેછે. કેમ! નંદનકુમાર આજે અહિ છે કે?

માળી—(જરા ખેદ પામીને) અરે ભગવાન્! તેં આવો શો મેળ આણ્યો! તમને તેડવા મોકલ્યું તેને ચોથે દાહાડે એ તો નગરમાંથી નાશી ગયા છે. દંભરાજે એમની મરજી ઉપરાંત થઈને બામણ મોકલ્યો, તે એમને ગમ્યું નહિ. વળી આ વાડી તો વેચાઇ. હું હવે એમની પાહે

ચાકર નથી. જેણે વાડી વેચાતી લીધી તેના તાબામાં છું. બીજી હવેલી વેચીને બધા પૈસા પરિયંવદાને આપ્યા. તે લેઇને તે ને છળદાસ નાશી ગયાં છે, તેનો પત્તો હાથ લાગ્યો નથી. વાડી ને હવેલીનો કબજે કરાવ્યો ત્યારે મહા રોળ વર્ત્તાયો હતો. આખા નગરમાં હાહાકાર થયો, ને બીજા કેટલાક લોક નંદનકુમાર પાહે લેણું કાહાડતા હતા તે દોડતા દંભરાજ પાહે આવી કેહેવા લાગ્યા, કે, તમારા નામથી અમે નંદનકુમારને રૂપિયા ધીસ્યા છે, માટે તમે જો આપશો નહિ, તો અમે બીજીને બેહવા દેઈશું નહિ. દંભરાજે થાચીને તે હોનો નેકાલ કર્યો. હવે તો રેહેછે તે એક હવેલી, ને કાંઈક જુજ દાગીના હશે, તે વના કોડી બદાંમ પાહે રહી નથી. ચાકર નફર બધાંને કાહાડી મૂકવાની જરૂર પડી છે.

લલિતા—(નિશ્વાસ નાંખીને) પંથીરામ! હું ઉંઘુંછું કે જાગુંછું? આ તે સ્વપ્ન કે ખરી વાત?

પંથીરામ—લલિતા! એ સર્વે ખરૂં છે. આપણે અહિ આવ્યાં છિયે તો કાંઈ પણ ઠીક થશે. માટે તારે ગભરાવું નહિ. તું જો ગભરાઈશ તો મારી હિંમત હાથ રેહવાની નથી. (માળીને) અલ્યા માળી! નંદનકુમાર પણ પ્રિયંવદાની સાથે ગયા છે કે શું?

માળી—ના, ના; પરિયંવદા ને છળદા હંપ કરીને આડે દેશ ઉતરી પડ્યાં છે. નંદનકુમારને તેમણે જાણ પડવા દીધી નથી. તેમના ગયા પછી તીજે દિયે નંદનકુમારે જાણ્યું, ને લેણદારની ધાંમધૂમ ચાલી એટલે ઘરમાં કોઈને કહ્યા કથ્યા વના જતા રહ્યા છે. દંભરાજનું શરીર સોસનાએ કરીને ઘણું હકી ગયું છે. તોપણ નંદનકુમારનો હોધ કરવા નીકળી પડ્યા છે, તે કાલ હુધી તો આવ્યા નુતા, આજની વાત તો ઉપલો જાણે.

લલિતા—પંથીરામ! મને કાંઈ થઈ આવેછે. માટે ત્વરાથી નગરમાં લઈ જા.

માળી—લલિતા બાઈ! તમારાં હાહુ અને નણંદ ઘણાં આકળા સભાવનાં છે. એક વાર હું ગયો'તો તારે બે જણાં તમારાં પગલાં હારાં

નથી, એવું કહી નંદતાં'તાં માટે તમે તો હમજુ છો, કાંઈ કેહેવું પડે એમ નથી, પણ કાંઈ બોલે તો ગમ ખાઇ જજો.

લલિતા—વારૂ ભાઇ, હું દુઃખ સહન કરવાને સરજીછું, તે સહ્યા વગર લાકડાંમાં પણ છૂટકો નથી.

પંથીરામ—લલિતા ! લાવ હું તારો હાથ ઝાલું. (તેને લઈ જઈ રથમાં બેસાડેછે ને નગર ભણી જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, દંભરાજની હવેલી. કર્કશા અને કજિયાબાઈ.

કજિયાબાઈ—માડી ! મારા બાપ કહી તો ગયાછે, જે ભાભી આવે તેની સાથે લડીશ નહિ, પણ નિશાશિયણનો સંબંધ થયો ત્યારથી સાસ ને કળ વળી નથી, માટે મારાથી તો બોલ્યા વગર નહિ રેહેવાય. ના, તે આપણથી એવું વેઠાવાનું નહિ. મ્હોટી એના ઘરની, આપણે શું એના પૈસામાં પૂળો મૂકવો છે ? હું તો એની ડબાયલી ચંપાંપાયલી રેહે-વાની નથી. એ અહિયાં શેઠાણી થઈને બેસશે ને હું કામ કરીશ ?

કર્કશા—તું એવડી બધી અકળાઈશ નહિ. હું બધો ઘટતો રસ્તો ઉતારીશ. એ વહૂનાથી બધુ સત્યાનાશ વળી ગયું છે. એ ડાઘ મારા મનમાંથી ખસવાનો નથી, પણ આજ કાલ એ આવશે; માટે તેની સાથે તું તાકીને કજિયો કરવાને બેશી રહી હોઉં એમ કરીશ નહિ. એથી તો આપણા ઘરનો ભવાડો થાય. તારા બાપનું કહેલું આપણે જરા તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈયે.

કજિયાબાઈ—બેશ, બેશ, હવે તું ડાહાયલી. જાણી તને. તું વળી ક્યાં પાંશરીછું જે ? મારા બાપને પજવીને પેશ તો પોહોંચાડતી. બિ-ચારો જ્યાં હશે ત્યાં જંપીને બેઠો હશે. પણ અરે, પેલું કોણ ? એ તો તેડાગર બામણ. લે તારી વાહાલી લલિતા આવી.

લલિતા અને પંથીરામ પ્રવેશકરેછે.

લલિતા.—(કર્કશા બાઈને પગે લાગતાં અને કજિયાબાઈને ભેટતાં.) મારી મા-એ તમારી બન્નેની ખબર પૂછી છે.

કર્કશા—બહુ સારૂં, એ ખુશીમાં છે ખરાંકની ?

કજિયાબાઈ—ખુરીમાંજ હશે તો. બાઈને સાંગામાંચીમાં બેસતાં હશે ને દાસિયો ઉપર હુકમ કરતાં હશે. બીજું શું કરે ?

કર્કશા—કામ કાજ હોય નહિ ત્યારે બીજું શું કરે? આપણે આગળ એમજ બેશી રેહેતાં હતાં. હવણાં કામ કરવું પડેછે તો કરિયે છિયે. આપણી લલિતાને ત્યાં બેશી રેહેવાનું હતું ને અહિ કામ કરવાનું છે, ત્યારે કામ કરશે, કાંઈ પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેશી રેહેશે ? બધું એ સમજેછે, જે, દેશ તેવો વેશ કરિયે.

લલિતા—સાસુજી ! હું બેશી રહું ને તમે કામકાજ કરો એ અઘટિત કેહેવાય, માટે આજથી તમારે એ વિષેની કાંઈ ચિન્તા રાખવી નહિ. નણંદ જેમ રસ્તો સૂઝાડશે, તેમ એમની સાથે રહીને કરીશ.

કજિયાબાઈ—જોયું, ભાભી કેવી પક્ી છે ? મને માંહ્ લેતી પડેછે. લોકોની વહુઓ ઘરનું બધું કામ ઉપાડી લેછે તે જોયું છે કની ?

લલિતા—નણંદ ! મારે કેહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે, કે, તમે જેમ આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે હું પોતે બધું કામ ઉપાડી લઈશ. વારૂ, મારા સસરાજીના કાંઈ સમાચાર આવ્યા ?

કર્કશા—સમાચાર ને બમાચાર, કાંઈએ આવ્યું નથી. જીવ પડીકે બાંધ્યો છે. છોકરો ઘરમાં હરતો ફરતો તેને દેખીને દિલ ઠરતું તે હવે ભડકે બળેછે.

કજિયાબાઈ—ભાભી આવવાની હોત નહિ તો કાંય નાશી જાત નહિ. પેલા અવતારનું કોણ જાણે કેવુંએ રણારબંધ, જે તેડવા તો જાય શાનો, પણ તેડાગર તૈયાર થયો કે એનું કાળજું ઝાલ્યું રહ્યું નહિ. કેટલાંકનાં પગલાં કોણ જાણે કેવાંય હોયછે જે ચપટ થઈ જાયછે. પૈસાનો કાંઈ મેળ નથી. પેલી શણગાર ગરીબના ઘરની છે, પણ એ જ્યારથી આવીછે ત્યારથી, સસરાના ઘરમાં દળવાને દાણા નોહોતા, તે હવે લીલા લેહેર થઈ છે. ભાભીને ઘેર, ડાટે એટલો પૈસો છે, પણ જે દાહાડાથી ભાઈ પરણ્યો તે દાહાડાથી કાંઈ નહિ તો કાંઈ પણ આડું થતું આવ્યુંછે.

પંથીરામ—(ક્યારનો જે બધું એક ચિત્તથી સાંભળ્યાં કરતો હતો તે.) તમારૂં નામજ કજિયાબાઈ છે, એટલે નામનો ગુણ ભજવ્યા ! કેમ રોહો ?

લલિતા—અલ્યા પંથીરામ! તારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી. ખબરદાર જો આવું પાછું બોલ્યો તો!

પંથીરામ—તે કાંઈ એમ થવાનું નથી. આવીને હવણાં સસરાના ઘરનું પાણી તો પીધું નથી, એટલામાં તો કામની વાત કોઈ કંઈ કેહેછે ને કોઈ કંઈ કેહેછે. બઈરાંની જાત કજિયાખોર અમથી કેહેવાય છે? વગર કારણે આજને આજ મેણાં મારવાને ઉભી થઈ છે. ઉઠ ચાલ. ખબરદાર જો મારી લલિતાને પજવી તો! એના બાપને ઘેર એ સોનાની છે. અહિયાં કાંઈ દાસીની પેઠે કામ કરવાને આવી નથી. તમારા જેવી હજાર દાસિયો એને ઘેર રાખે એવી છે.

કજિયાબાઈ—મા! આ બામણ કેમ આવું ફાટ્યું ફાટ્યું બોલે છે? આપણને આજથી તારા ઘરમાં ગોઠવાનું નથી. એક ટકાનો બામણો, ભીખ માગી ખાનારો, મને ધમકાવે ને વગર કારણે તં તું કરે?

(આંખમાં આંસુ આણી રડવા માંડેછે.)

કર્કશા—અલ્યા બામણા! મારી છોડીને તેં છેડી તો તારી વાત તેં જાણી. અમે અમારી મેળે ભરી પીશું. તને કોણ વચ્ચે ડાહાપણ કરાવેછે?

લલિતા—પંથીરામ! એ કેહેવાને યોગ્ય છે, આપણે સાંભળવાને યોગ્ય છિયે. તું બળતામાં ઘી હોમવાને શું કરવા તૈયાર થાઉ છું?

કજિયાબાઈ—અહિ શું બળ્યું છે જે તેમાં ઘી હોમાય! બળે તારા બાપને ઘેર, સંભાળીને નહિ બોલું તો તારી વાત તં જાણી, જોહ! એ મારો રડ્યો બામણો નાગી હિમાયતી કરવાને આવ્યો છે! તું મને ધમકાવનાર કોણ! નીકળ મારા ઘરમાંથી! નહિકર તારો પગ કાપીશ.

પંથીરામ—ઉઠ, ઘરવાળી જો આવીછે? મને વધારે છેડીને ફળ નહિ કાહાડું, આવ જોઈયે પગ વાઢવા, પછી જોઉં,–તારો વઢાય છે કે મારો.

કજિયાબાઈ—લે મારા રડ્યા, વાઢ, જોઉં તો ખરી.

લલિતા—પંથીરામ! ત્યારે મારૂં તારે કહ્યું માનવું નથી? આ તે લડવાની ક્યાં—છે?

કજિયાબાઇ—હોવે ત્યારે, તારે બીજી વેળાએ લડાવવાં હશે. રાંડ શંખણી, પાપણી, આવી એટલે જણાઈ. એના માંઠીને ઉલટી વધારે ચડાવેછે.

પંથીરામ—લલિતા! આજે મારો મિજાજ હાથથી ગયો છે. આજે હું તારો પંથીરામ નથી. આજે હું તારૂં માનવાનો નથી. આ દુષ્ટા, કોઈ રાક્ષસી, અત્યારથી નજરમાં આવે એવું બોલેછે, તો આગળ એ તને જંપીને કેમ રોટલો ખાવા દેશે? એ સમજેછે, કે, પેહેલેથી ઠુંકુ-વાડો રાખ્યો હોય તો બીહીને ચાલે. (કજિયાબાઈને) પણ એમ તારૂં બી-વરાવ્યું કોઈ બીવાનું નથી. શંખણી ને પાપણી તું કોને કહુંછું?

કર્કશા—આ તમે બધાંએ ધાર્યું છે શું? આવીને તરત કજિયો કરીને મારામારી કરવી છે, કે છે શું? ઘરમાંથી અમને કાહાડી મૂકવાનો વિચાર ધાર્યો હોય એમ તો જણાયછે.

લલિતા—સાસુજી! એ અજ્ઞાનના બોલ્યા સામું તમે શું જુઓ છો? હું જો કાંઈ કેહેતી હોઉં તો મારો વાંક. એને મારા બાપે જરા મ્હોડે ચડાવેલો છે, એટલે કોઈ વાર હદ પાર જતો રેહેછે.

કજિયાબાઇ—લડાવેલો હોય તો લાડે તારી માને! અમે શું તારા બાપનાં ઓશિયાળાં છિયે, જે અમને આઘું પાછું કેહે?

પંથીરામ—હજુ તારે જંપવું નથી? છાની માની બેશી રેહે, નહિકર ચોટલે* ઝાલીને બાહાર કાહાડીશ.

કજિયાબાઈ—લે મારા રડ્યા, કાહાડ જોઈયે! લે મારા રડ્યા કાહાડ જોઈયે. (તેના પગ આગળ માથું કૂટીને બૂમરાણ કરી મૂકેછે, તે સાંભળીને આસપાસના પડોશિયોની સ્ત્રિયો એકઠી થઇ પ્રવેશ કરેછે.)

પેહેલી સ્ત્રી—અલી શણગાર! આજની, પણે જોવાની મઝા છે. પેલી લલિતા આજની આજ આવી, ને ધડાધડ ચાલી.

ગુલાબ—વાહરે! કજિયાબાઈ, આ શો જુલમ. વહૂ શકનમાં આવી છે, ને કજિયો શો માંડ્યો છે?

---

* કેટલીક નાતની બાળરાંડો ચૂડી ચોટલો રાખેછે.

ત્રીજી સ્ત્રી—જા જા મારી બાઈ! એક હાથે તાળી પડી કોઈ દાહાડો સાંભળી છે ?

ચોથી સ્ત્રી—વહૂ તો કપરી નીકળી તો ? આવી ત્યાંથી જણાઈ.

બાકીની બીજી બધી સ્ત્રિયો—જુઓ બાઈઓ? બિચારી દુખિયારી નણંદના અત્યારથી ભોગ મળ્યા, તો આગળ ઉપર એને શું પાળશે?

કજિયાબાઈ—(પુષ્ટી મળી એટલે) બાઈઓ ! મારા પેલા અવતારના ભોગ છે. આ નિસાસણી ભાભી એના માંટીને સાથે લેતી આવી છે. તે મને મારવાને ઉભો થયો છે. (રડેછે.)

સ્ત્રિયો—બેહેન! દેવે તને મારેલીજ છે તો. અકળાઈશ નહિ, છાંની.

કર્કશા—મારી દશા કોણજાણે કેવીએ બેઠી છે. છોકરી રાંડી; ઘરબાર ગયાં; છોકરો નાશી ગયો, ને તેને શોધવા એના બાપ પણ માંદા માંદા ગયા.

કજિયાબાઈ—જે દાહાડાથી ભાઈ પરણ્યો છે, તે દાહાડાથી લોહોડાને પાયે પનોતી બેઠી છે, તેથી જંપીને બેસવા વારો આવ્યો નથી. જુવોને ભાભીનાં પગલાં ! એણે અહિ આવીને ભાઈનો પગ ટાળ્યો. મારો એકનો એક ભાઈ, કોણ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો હશે, ને મારા બાપની કેવીએ વલે થઈ હશે.

લલિતા—નણંદ ! એમાં મારો શો દોષ? તમે લોક એકઠા કરીને શું કરવા ઘરની વાત ઉઘાડી કરોછો ? હું તમને એક શબ્દ પણ ઊંચે સ્વરે કેહેતી નથી, તેમ છતાં તમે મ્હોંમાં જીભ કેમ ઘાલતાં નથી ? (પોતાની સાસુને) બાઈજી ! તમે મારો દોષ કાહાડોછો ? મને આવીને બેઠાં બે ઘડી પણ થઈ નથી એટલામાં મને બળેલીને બાળવાનું કરોછો? (તેનુ હૃદય ભરાઈ આવેછે.)

પંથીરામ—(બધી બાયડિયોને.) જો એ માદીકરીનામાં અક્કલ હોય તો શકનમાં આવો કંકાસ કરે ? મારી લલિતાએ ઘરમાં પગ તો હમણાં મૂક્યો છે, એટલામાં એને મેણાં મારવાને મંડી જાયછે, એ શું ઘટિત છે ? એની આટલી ઉંમર થઈ, પણ એણે કોઈને ઉંચે સ્વરે એક પણ બોલ કહ્યો નથી, એવી સમજુ અને ગરીબ સ્વભાવની છે, તેને વગર કારણે મેણાં મારે ! ઘરમાં કોઈ પુરૂષ મળે નહિ એટલે પછી

શાનો ધાક હોય જે? દંભરાજ હોય તો આટલું બધું થાય? પેહેલે દાહાડે આવા ગણેશ બેસે?

ગુલાબ—(સર્વે સ્ત્રિયોને.) બાયડીજાતને માથે ખાસડું છે, આ તમે બધી જાણ્યા પીછ્યા વિના શું જોઈને વચ્ચે હાજિયો પૂરવાને મંડી ગઈ? તમને શરમ નથી લાગતી? પેહેલે આણે વહૂ આવી છે, નંદનકુમાર આવો નઠારા લક્ષણનો નીકળ્યો છે એ આખા નગરમાં કોણ નથી જાણતું? ને વહૂ આવી ડાહી, બિચારી પાંશરે પાંશરી વાત કરેછે. એણે આવીને પગ દીધો ત્યારની હું કમાડ આગળ ઉભી રહી સાંભળુંછું. એનો એમાં જરા પણ વાંક નથી, તેમ છતાં આડાં આડાં બાઝોછો ને કાંઈ કારણ જાણ્યા વિના વચ્ચે ટાપશી પૂરોછો, તે શરમ નથી આવતી? જાઓ મારી બાઇયો. તમારે કાંઇ કામ છે કે નહિ? (સર્વેને હાથ વતે ઠેલેછે.)

પંથીરામ—અહિંથી તમે ચાંડાલણિયો નીકળો, નહિકર ચોટલે ઝાલીને કાહાડીશ. (સ્ત્રિયો બોહ્યા ચાહ્યા વગર એક પછી એક જાયછે.)

કર્કશા—આ શા લેવાદેવા વગરના ભવાડા?

ગુલાબ—કર્કશા! તમે આવડાં મ્હોટાં થયાં, પણ તમારી સમજણ એવી ને એવીજ રહી. કજિયાબાઈ હલેતી છે, તેથી નજરમાં આવે તેમ આઘું પાછું બોલે તો તમારે એને વારવી જોઇયે, તેને બદલે ઉશ્કેરણી આપવા જેવું કરોછો એ ઘટેછે? મારે તો એમાં કશું લેવું દેવું નથી, પણ એમ કરચે તમારા ઘરના ભવાડા થાયછે. લોકોને શું? જરા સળગ્યું હોય તો વધારે સળગાવીને તમાશો જોવા ઉભા થાય. આ પેલી દુષ્ટિયો, કાંઈ પણ કારણ જાણતી નહતી, તેમ છતાં વચ્ચે ટાપશિયો પૂરતી હતી, તેમને તમારે વારવી જોઇયે, પણ તમાશો જોતાં હો તેમ હોઠ ઉપર આંગળી મૂકીને ટક ટક જોયાં કર્યું. મારી આટલી ઉંમર થઈ પણ તમારા ઘરના જેવો ઘાટ કહિં પણ જોવામાં આવ્યો નથી. બિચારા દંભરાજ દુગ્ધાએ કરીને સોસાઇ ગયા, પણ તમારા જાણવામાં કશું કારણ આવતું નથી, ને નિરપરાધી વહૂને માથે દોષ મૂકોછો?

પંથીરામ—બાઇ! તમે કોઈ ધર્માત્મા અને સમજુછો. હું પારકે ઘેર આવું તતડીને કોઇ દાહાડો બોલું નહિ; પણ મારી લલિતા—જેણે

કોઈ દિવસ દુઃખ કે કજિયાનું મ્હો જોયું નથી, તેના ઉપર વગર કારણે પ્રથમમાંજ, શકનમાં જુલમ કરે તે મારાથી કેમ સેહેવાય? મને એના બાપે એની સંભાળ રાખવાસારૂં મોકલ્યો છે. હજી સુધી જમવાનું ઠેકાણું તો છે નહિ, ત્યાર પેહેલાં કામકાજ કરવાની વાત કાહાડીને વિના કારણે લડી મૂવાં. આવું તો કોઈ ઠેકાણે હોય નહિ (કર્કશાને) તમારાથી માણસ રખાય એમ નહિ હોય તો લલિતાના ભાગનું તમને કાંઈ ભારે પડવા દેનાર નથી. આ એક હુંડી હું પચીસ હજારની સમજીનેજ લેતો આવ્યોછું. પાર પડશે તો વળી બીજી મંગાવીશ. લલિતા તો એના માબાપના પ્રાણ છે.

ગુલાબ—(કર્કશાને એક બાજુએ લઈ જઈને.) કર્કશાબાઈ! તમે બારે દાહાડા આવાં કર્કશા કેમ રહ્યાં? તમારૂં બધું ખેદાન મેદાન થવા આવ્યું ત્યારે તો હવે જંપીને બેસો! લલિતા પચીસ હજાર રૂપિયાની હુંડી લાવી છે. એમાંથી તો આખા ભવના ભવ નિભાવ થાય. એના બાપને એના વિના કોઈ નથી, એવું તમે મને તે દાહાડે કેહેતાં હતાં, ત્યારે નંદનકુમાર જો જીવતો રેહેશે તો બધું એનુંજ છે તો. પણ મળીને ખવાશે, સામાં થઈને ખવાશે નહિ. તમારા નંદનકુમાર નઠારા ઉઠ્યા છે, તેથી લલિતાને સુખ મળવાનું નથી, એનો તમારા વરે તો નિશ્ચય કર્યો છે, એવું મારા વરના કેહેવાથી હું કે દાહાડાની જાણુંછું; ને એમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. ત્યારે એને સાસરૂંને પિયર સરખું છે; તેથી જો તમે જરા એને છેડશો તો એ અહિં રેહેશે નહિ; ને એના માબાપ જાણશે કે તુરત બોલાવી લઈ પોતાને ઘેર રાખશે, તો પછી એક પાઈ તમારે હાથ આવવાની નથી. ને હવે તમારો પૈસો ખૂટ્યો છે. દંભરાજથી હવે કમાવા જવાય એમ નથી. નંદનકુમાર તો કમાય શાના, પણ હશે તે ઉડાવી નાખશે; માટે તમે મારૂં માનો તો જરા જંપો, ને તમારી છોકરી જે ચાંદવી કરી નાંખી છે તેને વારી રાખો. ઉપરનો નાંખો માળ છે, તે વહૂના સ્વાધિનમાં કરો. ઘરમાં કાંઈ ખર્ચ થાય તેની તમે ચિન્તા કરશો નહિ. એ એની મેળે પૂરૂં કરશે.

કર્કશા—વારૂ ત્યારે ઠીક છે. હવે હું રસોઈ કરાવું.

ગુલાબ—ઘરની વાત ચાલતા સુધી ઉઘાડી પડવા દેવી નહિ. આજે વહૂ શાકનમાં આવી છે માટે કંસાર રંધાવજો.

કર્કશા—(બ્રાહ્મણને રાંધવાની આજ્ઞા આપીને.) ગુલાબ ! આવો આપણે વહૂને ઉપર લઇ જઇને બધું બતાવિયે. (સર્વે ઉપર જાયછે ને કજિયાબાઈ રડતી બેશી રેહેછે. પછી બધાં પાછાં આવેછે.)

ગુલાબ—લલિતા ! કેમ એ જગ્યા તમને ગમશે ?

લલિતા—વાહ ! એ જગ્યા તો ઘણી સુંદર છે.

કર્કશા—લલિતા આવવાની હતી, માટે એના સસરાએ અગાઉથી લીપાવી ધુંપાવી ઠીક કરાવી રાખીછે.

લલિતા—સાસુજી ! તમે મારા ઉપર દયાભાવ રાખજો એટલે મને સર્વ મળ્યું એવું હું સમજીશ.

પંથીરામ—લલિતા ખરી વાત કેહેછે. તમે જો પાંશરે પાંશરાં ચાલશો તો લલિતાને નવેનિદ્ધ ને અષ્ટમાસિદ્ધ મળ્યાં એમ સમજશે. હું કાલે સવારે જઇને પૃથ્વીના પડમાંથી દંભરાજને ને નંદનકુમારને શોધી લાવીશ.

ગુલાબ—વાહરે ભાઈ ! રંગ છે તને. વારૂ ઠીક થયું જે તું લલિતા સાથે આવ્યો. સંગાથે મારા એ ગયા છે તેમને પણ તેડતો આવજે.

કર્કશા—હા ભાઈ! બુદ્ધિસાગર કરીને એમના વર છે, તે નંદનકુમારના બાપના ન્હાનપણના ગોઠિયા છે,તે એમની સાથે નંદનકુમારને શોધવા ગયાછે.

લલિતા—એવા મિત્રને પણ ધન્ય છે! ને ગુલાબબાઈ, તમે પણ કોઈ સુજ્ઞ છો. વારૂ, તમારા સમાગમથી મને પણ સુખ થશે.

ગુલાબ—હું આજથી પાંચમા વર્ષ ઉપર કેવી હતી, તે કર્કશાબાઈ સારી પેઠે જાણે છે. મારા વરે મને બે અક્ષર ભણવાનું સાધન કરી આપ્યું, ને હું બહુ મેહેનત કરીને ભણી, અને વિચારીને વર્તવા લાગી ત્યારથી, મારે ને એમને મળતી રાશ આવી, ને જંપીને રોટલો ખાઇયે છિયે, નહિકર વળી મારા જેવી કોઇ ભૂંડી ન હતી.

કજિયાબાઈ—હવે જાણ્યાં તમને ડાહ્યાં ? કાકી થઇને ઉલટાં કાપવા બેઠાં. પૈસાવાળાનું સર્વે તાણે. મારી મા પણ હવે ચાલતી વે.

હેલમાં બેશી ગઈ. જાણુંછુંસ્તો જે હવે લલિતા આવી એટલે મારાં માન ઉતર્યાં.

ગુલાબ—તું જન્મારાની એવીને એવીજ રહી.

લલિતા—નણંદ ! હું તમારી વગર મૂલની દાસી છું એમ જાણજો. તમે મને જે કહ્યું છે તે જરા પણ મેં મનમાં રાખ્યું નથી. પણ હવે હું ક્ષમા માગુંછું કે મેં કશું કેહેવાયું હોય તે તમે મનમાં રાખશો નહિ.

કર્કશા—અરે એ તો ગાંડી છે. વહૂ તું જરાય સંકોચાઈશ નહિ.

પંથીરામ—પાંશરી વાત કરોછો ત્યારે કેવું સર્વને સારૂં લાગેછે ?

ગુલાબ—કજિયાનું કાળું મ્હો, જેના ઘરમાં કજિયો, તેના ઘરમાંથી ખાવાનું ટળે.

કજિયાબાઈ—અલ્યા બામણ ! ભાભીનાથી તો છૂટાવાનું નથી, પણ તું મારા ઘરમાં નહિ.

પંથીરામ—કજિયાબાઈ ! તમે હજુ એવાં ને એવાં રહ્યાં કે ?

લલિતા—ખબડદાર પંથીરામ ! જોજે વસ્તુ ઓછું બોલતો.

કજિયાબાઈ—બોલ્યો, બોલ્યો; એનું મ્હોજ કેહેછે. હવે બોલે તો કોહોવાડે ડાચું ચીરૂં.

ગુલાબ—આ તે તારી રીત કેવી કેહેવાય ! જોયું કર્કશાબાઈ ! બ્રાહ્મણનો હવે વાંક છે ?

કર્કશા—મોઈ રાંડ અભાગણી. સાસ ને કળ વળવા દેતી નથી.

કજિયાબાઈ—(રડતાં) મોઈ હું રાંડ અભાગણી જે તારે પેટે પથ્થર અવતરી નહિ. દૈવે મારૂં બગાડયું એટલે તું પછી તારી નજરમાં આવે તેમ બોલ.

લલિતા—નણંદ ! હું તમારે પગે લાગુંછું કે તમે હવે કોઈના બોલ્યા સામું જોશો નહિ.

કજિયાબાઈ—જાણી હવે તને ડાહાયલી. હમણાં ડાહાયલી થાયછે, ત્યારે પેહેલેથી કેમ પાંશરી રહી નહિ, જે, મારીને સસરાનું નખોદ વાળી દીધું !

ગુલાબ—જીભ તારી રાખ સખની. જેને તેને વગર કારણે કરડવા શું જાઉંછું.

કજિયાબાઈ—જ્યાં મા વેરીની પેઠ સામી થઈ, ત્યાં લોક નજરમાં આવે તેમ કહેસ્તો. (રડેછે.)

કર્કશા—બેહેન ! રેહે છાની. (તેને છાતી સરશી ચાંપેછે.)

ગુલાબ—કર્કશાબાઈ ! એને લઈને ચાલો આપણે જઈયે.

(તે બંનેને લઈ જાયછે.)

પંથીરામ—લલિતા ! પેહેલેથી જો મેં સપાટો માર્યો હોત નહિ, તો આ રાક્ષસિયો તને જંપીને બેસવા દેત નહિ.

લલિતા—મૂર્ખ હોય તેને નમી પડવાથી, અને ચઢાવીને કામ લેવાથી, ઠીક પડેછે. મારા પૂરા ભોગ મળ્યા છે. પંથીરામ ! જો ગુલાબબાઈ હોત નહિ તો અત્યારે પૂરી ફજેતી હતી.

પંથીરામ—ફજેતી શી હતી ? રંડાઓને ચોટલે ઝાલીને બાહાર કાહાડત, એટલે એની મેળે પાંશરી થાત.

લલિતા—કાલે તો તું નક્કી કાંઈ શોધ કરવા નીકળ.

પંથીરામ—એ વિષેની તારે કશી હાયવરાળ કરવી નહિ. જ્યાં હશે ત્યાંથી દંભરાજ અને નંદનકુમારને હું લાવીશ. બુદ્ધિસાગર સાથે છે તેથી ઠીક છે. લલિતા ! હવે ઈશ્વર કરશે તો સર્વે વાતે સારાં વાનાં થશે. દંભરાજ નરમ સ્વભાવના છે. વળી બુદ્ધિસાગર એનો મિત્ર છે, તેથી એની તથા એની વહૂ ગુલાબની આપણને ઘણી ઓથ મળશે.

લલિતા—ઈશ્વર હવે રૂઠેલો નહિ રેહેતાં સાહાય થાય તો બહુ સારૂં.

પંથીરામ—હવે તું જોતો ખરી ! પણ ચાલ ભાઈ, મને ભૂખ લાગી છે ! ભોજનનો હવે સમય થયો હશે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા અને છળદાસ.

છળદાસ—કેમ પ્રિયંવદા ! હવે ઠીક થયું કે નહિ ? મારા હેરક ઘણા ચકોર છે, તેથી આપણું જે તે કામ સિદ્ધ થયા વગર રેહેતું નથી. નંદનકુમારને એક હેરકે અજાણ્યાથઈને પૂર્વને બદલે પશ્ચિમ દિશાની ભાળ બતાવી, એટલે એણે એ દિશા ભણી ઘોડો મારી મૂક્યો. હવે એ વે-

હેલો પાછો આવનાર નથી; એટલી વારમાં સર્વે ટાહાડું પડશે. આપણે જો પાછાં આવ્યાં હોત નહિ, તો માથે મ્હોટું આળ આવત. હવે તો કેહેવા ચાલશે, જે, અમે કાંઈ વાત જાણતાં નથી. પૈસો સોધશે તો આપણી પાસે નીકળવાનો નથી.

પ્રિયંવદા—નંદનનો બાપ એને શોધવાને નીકળી પડ્યોછે, એવું જે તમારો એક હેરક કેહેતો હતો તેનું શું થયું હશે? જો એને વેહેલો પકડી પાડી પાછો આણશે, ને એ મૂર્ખ માની દેશે, કે, મેં તો પ્રિયંવદાને ને છળદાસને પૈસો આપી દીધો છે, તો પછી આપણા ભોગ મળશે.

છળદાસ—એનો જીવ હજુ સુધી તમારામાં છે. તે તમનેજ શોધવાને વલખાં મારેછે, તેથી એવું કેહે એમ નથી, તોપણ મેં એને ઘણા પ્રકારે સમજાવ્યો છે. તેમ છતાં કદાપિ એ અહિં આવશે, ને આપણે પાછા આવ્યા છિયે એમ જાણશે, તો પાછો વળગતો આવ્યા વગર રેહેનાર નથી. પછી તો એ છે ને આપણે છિયેઃ પણ એક બીજી જાણવા જેવી વાત તમને કહું.

પ્રિયંવદા—કોહોને ભાઈ! તે શી છે જે?

છળદાસ—પ્રિયંવદા! હું તમારો કે દાહાડાનો ભાઈ, જે મને ભાઈ કોહો છો? તમારી જીભમાં હાડકું નથી એટલે નજરમાં આવે તેમ વળી જાયછે.

પ્રિયંવદા—ભૂલી, ભાઈ, ભૂલી.

છળદાસ— હજુ એનું એ રહ્યું?

પ્રિયંવદા—મારાથી એમ બોલાઈ જવાયછે તેનું કારણ હવે મને સમજાયું. સાંભળો કહુંછું– માઠું લગાડશો નહિ. જેમાં તેમાં ભાઈ હોય તે ભાગ પડાવે. તમે મારામાં ભાગ પડાવોછો, તેથી તમને તેવા સમજી એમ બોલી જવાયછે. પેલી વાત કોહો.

છળદાસ-માટે તે એમ બોલાતું હશે! વાત તો એ કે લલિતા આવીછે.

પ્રિયંવદા—હેં!

છળદાસ—હા. ચૌટામાં એના બાપની પચીસ હજારની હુંડી લ-

ખેલી આવી હતી, તે ઉપરથી તજવીજ કરતાં જણાયું. એ પચીસ હજાર પોતાના ખર્ચ સારૂં લેતી આવી હશે. શો ગજબ! નંદનકુમાર કોઈ ભાગ્યાશાળી તો ખરો, જે એના ઘરમાં રૂપિયા કાકરાની પેઠે ખર્ચાયછે. મારો એક હેરક કેહેતો હતો, કે, લલિતાની પાસે ઓછામાં ઓછું સાઠ શીત્તેર હજારનું ઘરેણું છે. મોતી ને હીરા વગર વાત નથી.

પ્રિયંવદા—એનો બાપ એવો તે કેવો દ્રવ્યવાન્ હશે, જે એમ પૈસો ખર્ચે છે?

છળદાસ—એનો પિતા જગતશેઠ છે, અસલથી એ નાણાવાળા છે, ને પાર વિનાનો વેપાર દેશાવર ખાતાનો ખેડાયછે, તેથી અઢળક ઉપજ આવેછે. લલિતા આવવાથી, આપણે ધારતાં હતાં એટલી અડચણ નથી, પણ ઉલટો નફો છે. તે આગળ ઉપર તમને ખબર પડશે. મને તો લાગેછે, કે, હવે નંદનકુમાર આવે તો પાછી ઠીક રમુજ પડે.

પ્રિયંવદા—વળી એને પાછો જંપીને બેસવા દેવો ધાર્યો નથી કે શું?

છળદાસ—એ એને ગમેછે તેમ કરેછે, એમાં મારો વાંક નથી. એને ધૂતી ખાનાર તો તમે છો, હું નથી.

પ્રિયંવદા—વાહરે છળદાસ! ઘાટ તમે રચોછો, ને મારો વાંક કાહાડોછો? હવે તો હું નંદનકુમારને મારે અહિ આવવા દેનાર નથી. ઘણામાં માલ નહિ.

છળદાસ—એને હાડછેડ કરો તો પછી કહી દીધા વગર રેહે નહિ તો.

પ્રિયંવદા—હા. એ વાત પણ ખરી. પણ આપણે એને કેહેવું નહિ પડે. લલિતા એવી લક્ષણવંતી છે. કે એને જરા પણ વીલો મૂકશે નહિ.

છળદાસ—લલિતાને એનું મ્હો ના ગમે, ને એને લલિતાનું મ્હો ના ગમે, એમ કર્યા વિના આપણી પણ સિદ્ધિ નથી. જો એને વશ થઈ જાય, તો પછી કળાવીને બધી વાત મનાવે. તમારે એ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ઘટિત રસ્તો હું ઉતારીશ. ને એમાંથી તમને ને મને બન્નેને લાભ છે. નંદનકુમાર ક્યાં છે, તેની બાતમી મને મળી છે; માટે આજે ઘોડે અશ્વાર થઈને હું તેડી લાવુંછું. એના બાપ આડી દિશાએ ગયાછે એટલે થાકીને પાછા આવશે, ને હું તેડીને લાવીશ, ને મ્હોટી બડાઈની વાતો કરીશ, એટલે એના બાપનો મારા ઉપર રોષ છે તે ઉતરી

જશે. વળી એ નાશી ગયો છે, તે આપણે લીધે નહિ, પણ એની વહૂ આવવાની હતી માટે, એવી આખા શેહેરમાં મેં વાત ચલાવી છે, ને એના બાપની પણ એ વિષે ખાતરી થયેલી છે; તેથી હું એને તેડી લાવીશ તેના બદલામાં ઉલટો શરપાવ લઇશ. તમે તમારી મેળે જોયાં કરો. હવે દંભરાજ અને બુદ્ધિસાગરને પાછા વાળ્યા વિના સિદ્ધિ નથી, ત્યાર સારો તો નંદનકુમારને લઇને આ આવ્યો. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, એક પશ્ચિમ દિશાનું વન.

દંભરાજ અને બુદ્ધિસાગર.

દંભરાજ—(રાગ ઓખાહરણનો–માર તથા ર્ગાડી.)

કેમ મિત્ર મારા શું કરિયે, હવે કેણી મગા ડગ ભરિયે;
બાળ પુત્રની તો નથી જડતી, કાંઇ કળ મુજને નથી પડતી. ૧
દુઃખ મનમાં મને થાય ઝાઝું, જીભે વર્ણવતાં તે લાજું;
એમાં દોષ છે સઘળો મારો, ઉપદેશ ન માન્યો તમારો. ૨
ન્હાનપણમાં ઘણું મેં ચડાવ્યો, નાનાવિધનાં લાડે લડાવ્યો;
એણે કીધું તે કરવા દીધું, તેનું દુઃખ સુખ મનમાં ન લીધું. ૩
પરિણામ થયો આ માઠો, પુંજી હંધી વાળી પછી નાઠો;
કાંઇ વિદ્યા નથી મેં ભણાવી, નીતિ રીતિ ન કાંઇ જણાવી. ૪
દુષ્ટસંગે રેહેવા દીધો, કોઈ વાતે નકાર ન કીધો;
ઘેર નારી તે પણ નહિ સારી, તે તો કંકાશિયણ છે ભારી. ૫
તેથી હારી ઘણું હું છૂટ્યો, શાન્તરસને ઘણો મેં ઘૂંટ્યો;
ન્હાનપણથી નહિ હું સારો, રસ્તો ઝાલેલો છેક નઠારો. ૬
ગણી કુલીન ઘણું મન ફૂલ્યો, ખોટો દંભ કરી પછી ડુલ્યો;
જીવરાજનો વાદ મેં કીધો, અર્ધ પૈસો ઉડાવી દીધો. ૭
પુત્રે બાકી રહેલું ઉડાવ્યું, નામ કુળતણું બૂડાવ્યું;
લલિતાની ગતિ શી થાશે, તેના દિન હવે કેમ જાશે. ૮
તે તો આવી હશે ઘેર પ્રીતે, શુણી શોકાતુર થશે શી તે!
ઘેર કર્કશા છે મુજ નારી, તે તો પીડા દેશે એને ભારી. ૯

પુત્રી તે પણ કજિયાખોર, એને લડવાનું છે ઘણું જોર;
ભમે જીવ હવે ઘેર મારો, કેમ શો છે વિચાર તમારો ! ૧૦

બુદ્ધિસાગર—(રાગ એનો એ.)

મારા મિત્ર, દુઃખી નવ થાવું, ધીરા ધીરા હવે ઘેર જાવું;
જેવું ભાવી હશે તેવું બનશે, જેવું વાવ્યું તેવું લણશે. ૧
જ્યારે પ્રથમ કશું ન વિચાર્યું, અંતે શું થશે એ નવ ધાર્યું;
થાય ક્યાંથી પરિણામ સારો, હેઠે બેશીને આપ વિચારો. ૨

દંભરાજ—(રાગ એનો એ.)

મૂર્ખ છે પુત્ર પણ ઘેર આવે, તો તો મુજને ઘણું મન ભાવે;
જીવતો ઘેર હોય જો એવો, આંખ ઠારે માબાપની તેવો. ૧
એની સ્ત્રીનો બળાપો બાળે, જીવતાં તે રંડાપો ન આલે;
વળી મારૂં જો મૃત્યુ થાય, એને જોઈ જીવ ગત્તે જાય. ૨
પછી પિંડ મૂકીને પોષે, 'મારા બાપ' કહીને રોશે;
માટે મુજને ઘણું મન લાગે, ઘેર આવે તો મુજ દુઃખ ભાગે. ૩

બુદ્ધિસાગર—(રાગ એનો એ.)

ગુણી હોય ગમે તેવો સુત, મૃત્યુ પામે ને જીવે કપૂત;
ઘણા મનમાં માને મ્હોડે કે'છે,"શાને જીવ્યો આ તો જીવ લેછે". ૧
તેમ હવણાં તમારે થયું છે, બધું વેતર વંઠી ગયું છે;
પુત્ર જીવ્યો ન જીવ્યો સરખો, છેક ઝીણી નજર કરી નરખો. ૨
આ તો જીવેછે, કો' કાળ મળશે, ત્યારે વિયોગ દુઃખ તો ટળશે;
જુવો નીતિશાસ્ત્ર શું કે'છે, એમાં કેવો દિલાસો દેછેઃ— ૩

દોહરા.

" નહિ ધાર્મિક વિદ્વાન સુત, કિયા કામનો, ભાંખ;
કાણા ડોળા હોય તે, કેવળ પીડા આંખ." ૧
" *અજાત †મૃત, ને મૂર્ખમાં, વર બે આદિ, ન છેહ;
એક વાર દુઃખ આદિ દે, પદે પદે દુઃખ છેહ." ૨

* નહિ જન્મેલો. † મરેલો.

છપ્પયછંદ.

"ગર્ભ ગળે તે સુતર. સુતર નહિ જાવું પાસે;
પુત્રી પ્રસવી સરસ, સરસ કે' ગર્ભજ વાસે;
વંધ્યા* ભાર્યા હોય, કોઈ કે' તે તો સારૂં;
પ્રેત† પ્રસવજો થાય, કહે નહિ કોઈ નઠારૂં;
પણ પુત્રજ વિદ્યાહીન જે, રૂપ ગુણ ધન કદિ પામિયો;
સારો નહિ એ સઘળા થકી, જેનો જશ ના જામિયો."

દંભરાજ. (રાગ મારૂ તથા ગોડી.)

તમે સત્ય કહી બધી વાત, ચાલો પોહોંચીશું થાતાં પ્રભાત;
વિનવીશું જઈ છળદાસ, શોધાવીશું જઈ એની પાસ. ૧

(બને જણ ચાલવા માંડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા, નંદનકુમાર અને છળદાસ.

પ્રિયંવદા—(રાગ કાલિંગડો.)

આવો નંદન છો તમે મુજ પ્રાણ, રંગલાલા,
તમ વિના સહ્યું મેં ઘણું દુઃખરે જી.
ગઈ ખરી પણ ગોઠિયું મુને નહિરે લાલા,
આવી દોડી જોવા તમ મુખરે જી. ૧
જીવ હતો અહિ ને ત્યાં ખોળિયુંરે લાલા,
જાણ્યું ક્યારે જાઉં જોવા નંદ૰રે જી;
તેથી ત્યાં પાણી પિવા રહી નહિરે લાલા,
એવા આપ મુંજ આનંદકંદરે જી. ૨
આવી તો ન દીઠા, તમે ક્યાં હતારે લાલા,
મોકલ્યા છળદાસ જોવા કાજરે જી;
અન્ન ઉદકની આખડી મુને હતીરે લાલા,
પેટ ભરી ખાઈશ અન્ન આજરે જી. ૩

---

* વાંઝણી બાયડી. † મુએલું.

ક્રીધી માયા તો પછી મૂકિયે નહિરે લાલા,
નહિ પરાયો જીવ કદિ બાળિયે જી;
પ્રીતિ થઈ તો પછી નિભાવિયે રે લાલા,
પ્રીતિ વશ નિત્યથઈ ચાલિયે જી. ૪
હતી ભીતિ ઘણી આપ બાપની રે લાલા,
તોય આવી દોડી તમ કાજ રે જી;
કંરી તમે તમારી તો ન છોડશો રે લાલા,
છે તમારે હાથ મારી લાજ રે જી. ૫
આવી છે લલિતા વહૂ તમતણી રે લાલા,
તેને નહિ ભેદ કાંઈ આપવો જી;
જાપતો પેહેલેથી તે પર રાખવો રે લાલા,
તેને જીવ કાંઈ નહિ સોંપવો જી. ૬
હું તમારી દાસી વેગળી નથી રે લાલા,
છો લલિતા રે'તી તમ ઘેર રે જી;
ઘાટ તો ઘડીશું એનો ફાવતો રે લાલા,
મારે હવે થઈ લીલા લેહેર રે જી. ૭

નંદનકુમાર—પ્રિયંવદા ! મને જેટલું થાયછે તેટલું તમને નહિ થતું હોય, તમે ગયાં તે દાહાડે હું તમારે ઘેર આવ્યો, ને તમને દીઠાં નહિ, એટલે બારોબાર ઘોડો લઈને તમારી ભાળ કાહાડવા નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં ખાવા પીવાને વાસ્તે પણ હું ઘણો હેરાન થયો. ને આમથી તેમ, એ઼ાલે ગામથી પેલે ગામ, બહુ અથડાયો; પણ તમે કહિં જડ્યાં નહિ ત્યારે પાછો અહિયાં જોવા આવવાને સારૂં નીકળ્યો, તે એવા વિચારથી, કે, છાના માના આવીને તમારે ઘેર જોઈ જવું, ને તમે હો નહિ તો પાછા શોધવાને નીકળી પડવું. પૂછોને છળદાસને, એ મને અહિંથી પાંચ ગાઉ ઉપર મળ્યા, ત્યારે બધુ કહ્યું છે, કેમ છળદાસ ખરૂં કે નહિ ?

છળદાસ—નંદનકુમારે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે. તમારા ઉપર એમનો પારવનો ભાવ છે, નહિકર તમને ખોળવા પાછા આવે ! મને રસ્તામાં મળી ગયા એટલે મારે અથડાવું મટ્યું. નંદનકુમાર તો

ઘણા સમજું છે. તમારા કહ્યા વગર લલિતાને તો શું, પણ કોઈને જરા પણ કાંઈ કેહે એવા નથી. અને વળી તમે કોહોછો તેમ લલિતાનો ઘાટ ઘડવાની અગત્ય જણાશે તો તેમ પણ કરવાને ચૂકે એવા નથી.

નંદનકુમાર—હા, તમે જે કોહો તે કરવાને હું તૈયાર છું. અને વળી કોઈને કશું કહું નહિ. જો હું કહું એવો હઉં, તો, હવેલી ને બંગલાનો કબજો અપાવ્યો, ત્યારે મારા બાપે પારવનો મને સમજાવ્યો, ને માન્યું નહિ, ત્યારે ધમકાવ્યો પણ ખરો, ને કહ્યું, કે માન; છળદાસને તેં કેટલા રૂપિયા આપ્યા, પણ મેં એક બોલ માન્યો નહિ. ને મારી વહૂ આવી છે તો મારે એનું શું કામ છે? બાઈને બેશી રેહેશે. જુવોને આવ્યો તેવો પણ ઘેર ગયા વગર બારોબાર તમને મળવાને આવ્યો. છળદાસે તો કહ્યું જે બધાંને મળીને સાંજે જઈશું, પણ મારો જીવ રહ્યો નહિ.

છળદાસ—હા, એમના આગ્રહથી અમે પેહેલા અહિં આવ્યા. પણ હવે ચાલો નંદનકુમાર! આપણે તમારે ઘેર જઈયે. મારો જીવ તો ફડીકે બાંધ્યો છે. જ્યારે દંભરાજ કે કોઈ મને ઠપકો દેવાને બદલે જરા આપશે, ત્યારે મારો જીવ હેઠો બેસશે. જુવો નંદનકુમાર! તમે કેહેજો જે છળદાસ બહુ તાણ કરીને તેડી લાવ્યા, ત્યારે હું આવ્યો, નહિકર આવનાર નોહોતો, કેમકે તમે બધાં મારી સાથે લડ્યાં, ને મને અમથો ધમકાવ્યો. હવે જો મને એક બોલ કેહેશો તો મારો રસ્તો ઝાલીશ.

નંદનકુમાર—તમને ઠપકો ના મળે એવી રીતે બધુ કહીશ. કાંઈ ચિન્તા કરશો નહિ. પ્રિયંવદા! મને તો ઘેર જવું નથી ગમતું.

પ્રિયંવદા—નંદનકુમાર! આજે પેહેલાજ આવ્યા છો, તેથી ગયા વગર ચાલે નહિ, બધું સમાધાન થાય એટલે પાછા આવજો. આ ઘર તમારૂં છે. છળદાસ! પેહેલાં આપણે અહિંથી નીકળ્યા ત્યારે તમે કહ્યું, કે, પંદર હજારનું સોનું મળી શકયું નહિ, માટે રૂપિયા રેહેવા દીધા છે, તેનો ખુલાસો આજે કરી નાંખજો, મારે ઘરેણું કરાવવું છે. નંદનકુમાર આવ્યા એટલે અડવાં ફરાય નહિ.

છળદાસ—આજ કાલ સોનુ લાવીને સોંપીશ. હવણાં જરા રસ્તે તો પડવા દ્યો. એવડું શું વહી જાયછે?

પ્રિયંવદા—તમે નંદનકુમારને તેડવા ગયા તે દાહાડે તમને કેહેવાની હતી; પણ મારો જીવ એમનામાં ભરાયો હતો, તેથી વીસરી ગઈ, ને તમે તો આવ્યા પછી કશું સંભારચુંજ નથી.

નંદનકુમાર—જાઓ મારા ભાઈ, તે દાહાડાનું કેમ તમે એમને આપ્યું નથી? એવું તે કરતા હઈશું!

છળદાસ—ભૂલમાં સાંભરચું નહિ. હવણાં તો પરણે તેને ગાઓ, એનું થઈ પડશે, ચાલો હવે. (બન્ને જણ જાયછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ, દંભરાજની હવેલી.

કર્કશા, કજિયાબાઈ, લલિતા અને દંભરાજ.

કજિયાબાઈ—(દંભરાજને ઘરમાં પેસતા જોઈને.) ઓ માડી! આ-મારા બાપા આવ્યા, જો, જો, જો.

દંભરાજ—હા બેહેન! આવ્યો. લલિતા આવ્યાં છે કે?

લલિતા—(એક બાજુએ હતી તે આવીને.) સસરાજી, હું તમને વંદન કરૂંછું, શરીરે તો સુખી છો?

દંભરાજ—તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, હું શરીરે સુખી છું.

કર્કશા—(ઘરની છેક માંહેલી બાજુએ હતી તે આવીને) તમે આવી પોહોંચ્યા કે, ક્યાં ગયો મારો નંદનકુમાર?

દંભરાજ—મેં તો એને બહુ ખોળ્યો, પણ કહિ જડયો નહિ, ત્યારે પાછો ઘેર તજવીજ કરવા આવ્યોછું જે અહિ તો નથી આવ્યો?

કર્કશા—ઘર તો હતુંસ્તો. શું છે જે મારા છોકરાને મૂકીને આવ્યા!

કજિયાબાઈ—આવ્યા તેવા લલિતાને માનથી બોલાવવા લાગ્યા, પણ ઝટ લઈને ભાઈની ખબર કેહેવાઈ! લલિતા તો છે સ્તો. ભાઈ હશે તો પારવની લલિતા.

દંભરાજ—તમારા બન્નેનો સ્વભાવ હજુ સુધી એવો ને એવો રહ્યો. શું અમને એ ઓછો વાહાલો છે ને તમને વધારે છે! તમારી આ રીત પ્રમાણે તો તમે લલિતાને પારવનું વિતાડચું હશે.

કર્કેશા—પૂછોને પેલી ગુલાબને જો વીતાડયું હોય તો. હું તો તરત સમજી ગઈ, ને વહૂને બહુ પજવી નથી, ને મારૂં નામ શું કરવાને જૂઠું દોછો જે. ઘરડપણે તો તમારી સાન ગઈ છે. જ્યારે ને ત્યારે કેડવાજ ધાઓછો. મારૂં તો મ્હોજ દીઠે ગમ્યું નહિ.

લલિતા—સસરાજી ! બારણે બપોર થવા આવ્યા છે, ને તમે રસ્તાના ચાલ્યા આવોછો, ભૂખ્યા હશો. ઉઠો ન્હાઓ. (પાણી કાહાડવા જાયછે.)

દંભરાજ—જોયું, ફેર આમ છે. મારી રસ્તામાં કેવી અવસ્થા થઈ હશે, હવણાં હું ભૂખ્યો હઈશ કે તરસ્યો, એની બેમાંથી કોઈને ચિંતા છે ? ઉલટી વડવાને મંડી જાયછે.

કજિયાબાઈ—તમે તો બાપા આડા છો. અમે ઘરનાં તે ખોટાં, ને ચાંપલી આજ કાલની આવેલી પેલી લલિતા ડાહી ! પૈસાને બધાય પગે લાગેછે.

લલિતા—નણંદ ! એ થાકેલા હશે, બાપ્યું બાઈ, એવી કૂથલી જેવાદો તો બહુ સારૂં. વેળા જોઈને વાત કરિયે.

કજિયાબાઈ—હવે જાણી તને ચાંપલી, નિસાશિયણ, ફૂટેલા ભાગ્યની, રાંડ ચંડાળે મારા ભાઈનો પગ ટાળ્યો.

દંભરાજ—(ગુસ્સે થઈને.) વાહરે ! તારી જીભ તો હજુ વઘેલી ને વઘેલી દેખાય છે તો ? આટલું બધું બોલતાં જરા શરમાતી નથી ? મારી ગેરહાજરીમાં તો તમે બન્નેયે લલિતાને આ પ્રમાણે કોણ જાણે કેટલું બધુ દુઃખ દીધું હશે.

કર્કેશા—હવે તમે આવ્યા છો તે સુખ દેજો. અમે ભૂંડાં રહ્યા અમારે ઘેર. તમે હોત તો ઘરનું કામકાજ અમારી બન્નેની પાસે કરાવત, ને એને બેસારી મૂકત. ઠીક થયું જે નોહોતા.

કજિયાબાઈ—એ તો હું તને નોહોતી કેહેતી, જે, તારા બાપા ઘેર નથી તે ઠીક છે !

દંભરાજ—લલિતા ! તમે આમનાં તીક્ષ્ણ બાણ સરખાં વચન આજ સુધી સહન કર્યાં, એજ ઉપરથી તમારા ભારેખમપણાની હવે ખાતરી થઈ. તમે ઘણીજ સબુરી રાખી છે. કુલીનપણાનું લક્ષણ

એજ છે. ધન્ય છે બુદ્ધિસાગરની બુદ્ધિને. જ્યારથી મેં એમના કેહેવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું, ત્યારથી મારા વિચાર ઘણા બદલાઈ ગયા. લલિતા! મેં મ્હોટો વાંક કર્યો છે. મારી ભૂલ હવે મારા સમજવામાં આવેછે. જે બન્યું તે બન્યું. તમે કશું મનમાં આણશો નહિ. આવો કંકાસ વેઠતાં મારી ઉંમર જવા આવી. તમને આ બાપે હું તેડવા મોકલતો નહતો. હવે આ ઘર તમારૂં છે, તેની શોભા રાખવી તમારા હાથમાં છે. તમે તમારે ઘેર સાહેબી ભોગવેલી, ને મારા પ્રથમના અવિચાર ને લીધે આ દુઃખમાં આવી પડવું પડ્યું છે. જીવરાજ શેઠના જાણવામાં આ બધું આવે તો મારાથી મ્હો દેખાડાય નહિ, એવું બની ગયું છે.

લલિતા—સસરાજી! તમે કશી વાતે ઉંચો જીવ રાખશો નહિ. હું કશું દુઃખ માનતી નથી. આ ઘર હવે મારૂં છે, તેની શોભા રાખવામાં મારી શોભા છે, તે હું સારી પેઠે સમજુંછું. માબાપે તો પાળી પોશીને મ્હોટી કરી, પણ ખરૂં ઘર તો મારે આ સમજવાનું છે. તમારા મનમાં જે વિચાર આવેછે તે હું સમજુંછું. તમારે કશો બળાપો કરવો નહિ. ઈશ્વર સર્વે વાતે સારાં વાનાં કરશે.

કર્કશા—વહુને પગે પડો પગે, એટલે માફી આપશે. લાંબુ લાંબુ કેહેતાં શરમાતાય નથી?

દંભરાજ—અરે અમારા ભોગ લાગેલા, ને આવું દુઃખ વેઠવાને સરજેલું તે પાછા જીવતા ઘેર આવ્યા.

કજિયાબાઈ—તે તમે તમારી મેળે એવું કોહો. મુવા જીવતાની વાત કોણે કહી છે જે લઈ પડોછો?

કર્કશા—આવ બેહેન! આપણે ખડકિયે જઈને બેશિયે. જોઈયે આપણો નંદન આવે છે. (જાયછે તેવામાં નંદનકુમાર ને છળદાસ આવેછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ, દંભરાજની હવેલીની ખડકી.

છળદાસ, લલિતા, નંદનકુમાર, દંભરાજ, કજિયાબાઈ અને કર્કશા.

કર્કશા—આ મારો નંદન આવ્યો, આ મારો નંદન આવ્યો.

દંભરાજ—(ઉઠીને) ભાઈ તું ભલે આવ્યો. હું તને બધે શોધીને કેટલેક દાહાડે હવણાંજ આવ્યોછું.

નંદનકુમાર—તમે બધાંએ મને પજવ્યો તેથી હું તો પાછો આવનાર નોહોતો, પણ આ છળદાસ બળાત્કાર કરીને ખેંચી લાવ્યા.

છળદાસ—અરે શેઠ શી વાત કહું. હું પણ એમને માટે પારવાનું અથડાયો, ને મહા મેહેનતે શોધી કાહાડ્યા, પણ ભાઈ આવે નહિ; ત્યારે મેં વચન આપ્યું, જે, ચાલો કોઈ તમને કશું કેહે નહિ એવો ત્યાં જઈને બંદોબસ્ત કરાવી આપીશ, ત્યારે ભાઈ આવ્યા છે. માટે મારે કેહેવાનું એટલું, જે, હવે કોઈયે એમને હાડછેડ કરવી નહિ. એ ગયા ત્યારે તો હું કાંઈ કામ હતું તેથી બીજે ગામ ગયો હતો; પણ આવ્યો, ને ખબર જાણી, એટલે ઘેર પાણી પીવા પણ ઉભો રહ્યો નહિ. આ તમે ને તમારો દીકરો, એ ગમે તે કરે પણ હું કાંઈ જાણું નહિ, ને વચ વેગળે મારૂં નામ ગણાય, ને મારા ઉપર વેહેમ આવે, માટે હવે તો હું એમની ઓળે ઉભો રેહેનાર નથી, પૂછો એમને જે આટલું બધું એમણે કરચું તેમાંનું કશું મને કહ્યું છે.

દંભરાજ—હશે ભાઈ, બારોબાર કરચું હશે, પણ એ ઘેર આવ્યો એટલે સર્વે મળચું. હવે એને કોઈ છેડનાર નથી.

નંદનકુમાર—હાં આં, છેડો ત્યારે તો વાત જાણો. હું રહું શું કરવાને જે?

કર્કશા—અરે ભાઈ! જોઉં તો ખરી, કોણ તારૂં નામ દેનારછે!

કજિયાબાઈ—ભાઈ બિચારો સોસાઈ ગયો. આ છળદાસ હોત નહિ તો અત્યારે અહિં ક્યાંથી આવત?

છળદાસ—એમને લાવતાં જે તોબાહ વીતી છે તે તમને શું કહું? મારા મનમાં તો ઉલટી આશા છે, જે દંભરાજ શેઠ મને રાજી કરશે.

કર્કશા—હોવેસ્તો. મારો છોકરો જીવતો ઘેર તમારાથી આવ્યો. આ એના બાપ હતા, પણ દાહાડા ગાળી ને ના મળ્યો એટલે પાછા આવ્યા. ભાયડાને કાંઈ નહિ. ના, તે છળદાસને રાજી કરો.

દંભરાજ—છળદાસ! તમારો તો અમારે ખરેખરો પાડ માનવાનો

છે. જે થઈ ગયું તે કશું સંભારતા નથી. જા બેહેન, એક લાલ પાઘડી ને શાલ પેલી પેટીમાંથી લાવીને આપ.

કજિયાબાઈ—(દોડીદોડી એક શાલ તથા પાઘડી લાવીને.) લો છળદાસ.

છળદાસ—(લઈને) વારૂ, તમે મારો આટલો ગુણ જાણ્યો, તેથી તમારો પાડ માનુંછું. નંદનકુમાર ! હવે હું જાઉંછું. (અણસારો કરી જાયછે.)

દંભરાજ—ભાઈ ! તું ભૂખ્યો હઈશ, ચાલ્ ન્હા, પેલું પાણી મૂકયું. હું પણ પણે ન્હાઉંછું. (બંને ન્હાવા જાયછે.)

લલિતા—(કયારની આ બન્નેનો તમાશો જોઈ રહી હતી, ને વારે વારે નંદનકુમારને જોયાં કરતી હતી તથા લાગજોઈ વંદન કરતી હતી તે પોતાના મનમાં.)

શિખરિણી વૃત્ત.

અરે, છે એ કાળો, નહિ મુખ રૂપાળુ કઈ મળે,
ખરે રાભા જેવો, નયન નહિ ચેષ્ટા* કરી કળે ;
અરે એ તો કાંઈ, નમન નહિ મારૂં સમજિયો,
જુવે મારા સામું, ભયભિત થયેલો બળદિયો. ૧
વિચારો આવા છે, પણ મન ન માને કશું ખરૂં,
અધીરી એવી હું, તરત મળવાને મન કરૂં ;
ગઈ ભૂલી સર્વે, અવગુણ બધા તે ગુણ થયા,
હતા જે જે સામા સરવ મુજ તર્કો કહિં ગયા ? ૨
ભમું ભૂમિ સર્વે, ગગન ગમનેં હું કૂદી મરૂં,
કદાપિ પાતાળે, સરરરર લેતી સટ સરૂં ;
તથાપિ એનોએ, અવર પર જોવું નવ ઠરે,
અરે એવા ધારા, વિધિ કરી ઠરાવ્યા કયમ ફરે. ૩
નથી રસ્તો બીજો, પતિ પર અભાવો કયમ કરૂં,
ભલે રૂડો ભૂંડો, પ્રિય પતિ ગણીને મન ઠરૂં; ૩॥

કજિયાબાઈ—(નેપથ્યમાં) લલિતા !

લલિતા—આવીજી (જાયછે.)

* હું આંખના અણસારાથી આવકાર દેઉંછું તે એના સમજવામાં આવતું નથી.

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ, લલિતાનો ઓરડો.

નંદનકુમાર તથા લલિતા.

લલિતા—(નંદનકુમાર આવ્યો એટલે વંદન કરી તેની પાસે જાયછે.) પ્રાણનાથ! તમે રસ્તામાં બહુ શ્રમિત થયા હશો?

નંદનકુમાર—ચાલ રાંડ શંખણી! ખબડદાર જો મારી પાસે આવી તો! અમારૂં ગમે તે થયું હશે તેમાં તારે શી પંચાત છે?

લલિતા—પ્રિયપતિ! તમે મારા ઉપર શું કરવાને કોપાયમાન થાઓછો. હું તમારી અર્ધાંગના કેહેવાઉં, તો મને તમારે માટે કેમ કંઈ ના લાગે?

નંદનકુમાર—ચાલ લાગવા વાળી, જાણી મુકી છે તને; આવડી મ્હોટી ગધેડા જેવડી થઈ છું તે શું સખની રહી હઈશ? જા, મારે તારૂં કાંઈ કામ નથી. જો મને વધારે સતાવ્યો તો તારી વાત તેં જાણી.

લલિતા—પ્રાણનાથ! મારી આટલી ઉંમર થઈ, પણ તમારા અપરાધમાં આવું એવું કશું કૃત્ય કર્યું નથી, તેનો સાક્ષી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે. મારો તિરસ્કાર તમે શું કરવાને કરોછો? (તેનો હાથ ઝાલવા જાયછે.)

નંદનકુમાર—(હાથ તરછોડી નાંખીને.) તેં શું કાંડું બાંડું ઉતારી નાંખવાનો વિચાર ધાર્યો છે? ચાલ રાંડ પડી રેહે વેગળી, હું મારી મેળે થાકેલો આવ્યો છું, ને જંપવાજ દેતી નથી. આવું જાણત તો હું અહિયાં શું કરવાને આવત?

લલિતા—પ્રિયપતિ! થાક્યા છો તો હું જરા પગચંપી કરૂં (કરેછે.)

નંદનકુમાર—ખશ રાંડ. મારા પગ લૂલા કરવા ધાર્યા છે કે શું?

લલિતા—પ્રાણપતિ! મારા અંતઃકરણપૂર્વક હું આપને મારા પ્રાણરક્ષક અને પ્રાણપતિ ગણું છું. આપના વિના મારે આ સંસાર બધો મિથ્યા છે. આપના વિના મારો આ દેહ પણ મારા કામને નથી. આપના વિના મારો આ શણગાર પણ કશા કામનો નથી. આપ મારા શિરછત્ર છો. આપનાથી મારે સર્વ પ્રકારે રૂડાંવાનાં છે, તો આપને કાંઈ પીડા થાય એમ કરૂં? હું અહિ આવી ને આપ ગયેલા જાણ્યા, ત્યારથી સોસના કરી મેં મારો અર્ધો દેહ ગાળી નાખ્યો

છે. મારા મ્હોનું બધુ નૂર જતું રહ્યું છે. મારો પંથીરામ, જે આપની પાસે કાગળ લઈને આવ્યો હતો, તેને મેં બીજે દિવસે આપને શોધવા મોકલ્યો છે. જો આપના ઉપર ભાવ હોય નહિ તો એટલું બધું શું કરવાને કરૂં?

નંદનકુમાર—જાણી એ તો તારી બધી લવરી. પડી રેહે છાની માની પેલા કોચ ઉપર. હું મારી મેળે સૂઇ જાઉંછું. (છત્ર પલંગમાં પોહોડે છે.)

લલિતા—(થોડી વાર રહીને, મચ્છરદાની ખશેડી, પલંગમાં બેશી, અવળે મ્હોડે સૂતો છે તેને મનાવા જાયછે એટલે.)

નંદનકુમાર—જો રાંડ મારી રજા વગર આવી!

(કોપાયમાન થઈને જોરથી તેને લાત મારેછે, એટલે ઉંચા પલંગ ઉપરથી ધીબ લેઈને બિચારી નીચે પડેછે; તેને વધારે જોસ્સામાં આવીને નીચે ઉતરી લાતો મારેછે. એક લાત કાનના જડાવના કાપ અને લીલમ ઉપર વાગી એટલે.)

લલિતા—અરે પ્રાણપતિ! મારા કાપનાં બધાં મોતી તથા આ લીલમ મારા ગાલમાં પેશી ગયાં. અરે જરા સાચવીને એકે એકે કાહાડો. મારે હાથે નથી નીકળતાં. અરે! હું બહુ દુઃખી થાઉંછું. તમે વિના અપરાધે મારા ઉપર આટલો બધો કોપ શું કરવા કરોછો? તમે કોમળ હૃદયના થઈને આવા ધાતકી કેમ થાઓછો?

નંદનકુમાર—લે રાંડ હું છાટકી, લે રાંડ હું છાટકી (એમ કહી બે ચાર લાતો વધારે મારી પાછો પલંગમાં સૂવેછે.)

લલિતા—(કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આવી એટલે.) અરે! ઓ! આ મોતી બહુ કળી ગયાં છે. (કાપને જરા આંગળીથી ઉંચો કરેછે.) અરે! આ તો સજજડ જડાઈ ગયાં. આ લાલો તો મારા ગાલમાંથી જરા ડગમગતી પણ નથી. હવે હું શું કરૂં, અને કેમ કાહાડું. અરે! મારા હાથ લોહી લોવાણ થઈ ગયા. (ઉઠીને તકતામાં જુવેછે.)

ઓ મારા બાપ! આ શું લોહી. (પાણીથી હાથ ધોતી જાયછે, ને મોતી વછુટયાં એટલે કાપ તથા વાળી આદિ સર્વ ઘરેણું કાહાડીને જ્યાં તકતો હતો ત્યાં મૂકેછે.) સંસારમાં લોકોને આવાં દુઃખ પડતાં હશે તે મેં આજ જાણ્યું. આ

તો પેહેલા દિવસનું મંગળાચરણ. આ દુઃખ તે હું કોને કહું? મારો પંથીરામ પણ આ વેળાએ નથી?

નંદનકુમાર—(લલિતા ભણી મ્હો કરીને સૂતાં સૂતાં.) રાંડ, જો કોઇને લાતો માર્યાનું કહ્યું તો તારૂં માથુંજ કાપી નાંખીશ. તારો માંઢી પંથીરામ શું કરવાનો હતો?

લલિતા—પ્રાણપતિ! હું કોઇને કાંઇ કેહેવાની નથી. હજુ સુધી તમે આવા કોપમાં કેમ છો? (તેને શાંત પાડવા પલંગ ભણી જવા માંડેછે.)

નંદનકુમાર—હું તને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહુંછું, કે, તારે મારા ભણી આવવું નહિ. તારી મેળે પેલા કોચ ઉપર સૂઇ રેહે, નહિકર અત્યારે કહિંનું કહિં થશે. હું હવે ઉંઘી જાઉંછું, માટે, મારે ફરીને એક બોલ કેહેવો પડશે તો પછી ફરી પૂજા કરીશ.

લલિતા—વારૂ ત્યારે તમારી એમ ખુશી છે તો આજે થાક્યા પાક્યા સુખેથી પોહોડો. હું મારી મેળે નીચે સૂઇ જાઉંછું. (નીચે સૂઇજાયછે. કેટલીક વાર થઇ એટલે) અરે! મારે ગાલે ચચરે છે, મારી કેડ્ડો ફાટેછે. લાતોના પ્રહારથી મારૂં આખું શરીર કળેછે, અરે! મારાથી ઉઠાતું નથી. હુ છેક લદ્દુ બની ગઇ છું. બળાત્કારે પણ ઉઠ્યા વગર સિદ્ધિ નથી. આ કઠણ જગ્યા ઉપર ઉંઘ આવવાની નથી. આ તો ઘસઘસાટ ઉંઘેછે. નાક કેટલાં બધાં બોલેછે! એ ઉંઘેછે એટલે એમનું શરીર બરાબર જોઉં તો ખરી. આ હાથે આટલા બધા ખસના ફોલ્લા શા! અરે એ તો આખે શરીરે છે. કેડે આટલી બધી દાદર શી! દુખાશે તો કદાપિ જાગશે, ને લાત મારશે તો ફરી હાડકાં ભાગશે.

નંદનકુમાર—(બબ્લેછે.) હું એને નહિ બોલાવું, હવે રાજી થઇ, રીસા નહિ. મારી પાસે આવશો તો હું એને મારીશ. ઠીક, હવે બોલ મારી સાથે. ઉં ઉં ઉં (ઘોરેછે.)

લલિતા—અરે, એ શું મારે વિષે કેહેછે? હશે; ચાલ, આજે તો જેમ તેજ કરીને પણ ઉંઘવું. ઓ! અરે! આ કોચ ઉપર પણ ઉંઘ આવતી નથી. હવે તે ક્યાં જાઉં? (આમ તેમ આળોટયાં કરેછે ને કેટલીક રાત્રી ગયા પછી ઉંઘી જાયછે.)

નંદનકુમાર—(પલંગમાં આળોટતાં પડી જાયછે એટલે જાગ્રત થઈને આંખો ચોળતો) રાંડે ખેંચી પાડ્યો કે શું? રાંડતો ઉંઘેછે. (ઘરેણું જોઈને) આવો લાગ ફરી ફરીને આવવાનો નથી. (બધુ ઘરેણું લઈને જાયછે.)

પ્રવેશ ૧૦ મો.

સ્થળ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા—નંદનકુમારને ત્યાં શું થયું હશે? એમાંથી એક પણ અત્યાર સુધી આવ્યું નહિ. એક ઉંઘ તો મેં સારી કાહાડી. જોઉં કેટલા થયાછે? ઓહો! એક વાગી ગયો દેખાયછે! હવે કોઈ આવે એમ લાગતું નથી. છગદાસ તો કહ્યા પ્રમાણે આવ્યા વગર ચૂકે એવો નથી ને કેમ નહિ આવ્યો હોય? અરે, કોણ જાણે એ એના શાય પેચમાં ફરતો હશે! એ ક્યાં રાત કે દાહાડો જુવે એવો છે! નીચેનાં કમાડ કોઈ ઠોકેછે કે શું? (કાન દઈને) અરે હા, આપણાંજ કમાડ કોઈ ઠોકે છે. ચાલ જોઉં જોઈયે કોણ છે? (નીચે જઈ ઉઘાડેછે.) ઓહો! આ તો નંદન કુમાર. હમણાં હું તમારૂંજ ચિંતવન કરતી હતી. (ઉપર લઈ જાયછે.)

નંદનકુમાર—મારૂં મન પણ તમારામાંજ હતું. લો આ. (તેને કાંઈ આપેછે.)

પ્રિયંવદા—(ખુશી થઈને.) રંગ છે નંદનકુમાર, તમારૂં હેત તો ખરે ખરૂં દેખાયછે. આ બધું ક્યાંથી લાવ્યા?

નંદનકુમાર—મારી વહૂ આવીકની તે એણે આ વાળી પેહેરેલી, આ જડાવનાં કંકન બે હાથે ઘાલેલાં, આ મોતીના છડા કોટમાં ઘાલેલા. ને આ મચકણિયાં ને કાપ કાનમાં પેહેરેલાં બહુ શોભતાં હતાં, ને આ વાંકના બધા હીરા છે તે ચકચક થતા હતા, તે જોઈને મને અદેખાઈ આવી, ને ધાર્યું, જે, આ બધું મારી પ્રિયંવદા પેહેરે તો બહુ સારૂં શોભે. પણ શું કરૂં, તે ઘડિયે મારો ઉપાય નોહોતો. તમારી મરજી નોહોતી તેથી એની સાથે મેં વાતો પણ કરી નથી. જેનું કામ નહિ તેનું નામ શું? પ્રિયંવદા! તમે બધું પેહેરો જોઈયે કેવું દેખાય છે?

પ્રિયંવદા—(એક પછી એક પેહેરતાં.) અરે! આ કાપ લોહીવાળો શો? તમે એનો ઘાટ ઘડીને તો નથી આવ્યા?

નંદનકુમાર—એ તો એમ થયું, જે, એ મારા ભણી આવી, તે મેં લાત મારીને નીચે પાડી, ને ત્યાં પણ બહુ લાતો મારી. એક લાત કાન ઉપર વાગી તેથી આ બધાં મોતી એના ગાલમાં પેશી ગયાં હતાં તેથી લોહી વાળાં થયાં છે.

પ્રિયંવદા—ત્યારે તમે તો ખૂબ રોફ માર્યો દેખાય છે ની શું? પણ તમે એકલી મૂકીને આવ્યા છો તે એ જાગશે, ને તમને દેખશે નહિ, ને તપાસ કરતાં ઘરેણું જોશે, ને તે દેખશે નહિ, તો પછી પૂરી ફજેતી થશે.

નંદનકુમાર—એ તો પારવની ઉંઘે છે. પેહેલી રાતે ઉંઘી નૂતી તો. ને હું તો ઉંઘ્યો તો. જાગ્યો ત્યારે એને બહુ ઉંઘેલી દીઠી એટલે આ બધું ઘરેણું બાપ આગળ મૂક્યું હતું તે લુગડામાં લપેટીને પાછલે બારણે જીનો છે ત્યાંથી નીકળી આવ્યો. તમને ખબરજ છે તો, જે, મારી સૂવાની જગ્યા પાછલા ભાગમાં છે, તેથી બારોબાર જઈયે આવિયે, કે ગમે તે કરિયે તોપણ કોઈ જાણે કે કરે.

પ્રિયંવદા—(કાન દઈને.) નંદનકુમાર! જુવોની નીચે આપણાં કમાડ કોણ ઠોકે છે? મને લાગે છે કે છળદાસ આવવાનો હતો તે આવ્યો હશે. (નંદનકુમાર જાયછે એટલે પોતાના મનમાં.) આ બધું ઘરેણું ઘણું મૂલ્યવાન્ છે. નંદનકુમારનો બધો પૈસો આપણા કબજામાં આવી ગયો છે. એની સ્ત્રીની પાસે કિમતી ઝવેર છે એવું છળદાસે કહ્યું હતું ત્યારથી એમાં જીવ પેઠો હતો તે પણ ઘણું ખરૂં હાથ આવી ગયું. આ મૂર્ત્તિનો સ્પર્શ કરવો આપણને ગમતો નથી, ત્યારે હવે ખાલીખમ થયેલાને રાખીને આપણે કામ શું છે? અરે, આ ઘરેણું બધું મેં સંતાડી દીધું નહિ તે ભૂલ કરી. હવે તો એ આવ્યા, પણ ચિંતા નહિ. આમાંથી હવે છળદાસને અર્ધો ભાગ આપવો નથી. મારા ભાગના પેલા પંદર હજાર રૂપિયા આપશે નહિ ત્યાં સુધી ઘરેણમાંથી ભાગ આપવાને ટોલ્લા દઈશ, ને રૂપિયા મળ્યા, એટલે છળદાસનો ઘાટ કરતાં ક્યાં આપણને આવડતો નથી? મીઠાઈમાં કાંઈ ભભરાવ્યું એટલે પત્યું.

છળદાસ—(પ્રિયંવદાને શણગરાયલી જોઈને.) વાહરે પ્રિયંવદા! તમે તો

આજે ખૂબ બન્યાં દેખાઓછો ને શું? આ બધું નંદનકુમારે આણ્યું હશે, શાથી કે લલિતાનું હોય એમ લાગેછે.

નંદનકુમાર—તમે ઠીક વર્ત્યું તો! એ બધું હું આપણી પ્રિયંવદા સારૂં લાવ્યો.

છળદાસ—(પ્રિયંવદાને તર્જની ઉપર તર્જની મૂકી અર્દ્ધ કરી બતાવતાં.) ચાલો પ્રિયંવદા, તમે પેલા સોનાની ઉતાવળ કરતાં હતાં તે આ અનાયાસે આવી મળ્યું. આજે માંડો આવ્યો તેનું કારણ પણ એજ, કે, સોનાવાળાએ વાયદો કર્યો હતો, તેથી આટલી બધી રાત જતા સુધી ખોટી થયો, વળી બે ચાર દાહાડાનો વાયદો કર્યો છે. શું કરિયે, રૂપિયા અગાઉથી આપી બેઠા છિયે એટલે જરા જંપ વળતો નથી. (સ્વગત,) ટકું ચાલ્યું તો ચાલ્યુ નહિકર થઈ પડશે.

પ્રિયંવદા—(સ્વગત) લુચ્ચાએ પ્રપંચ ખરેખરો રચવા માંડયો છે, પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. (ચાસન) છળદાસ! એ તો બે દિવસ પછી તમે લાવજો, પણ નંદનકુમાર આ બધું લઈ આવ્યા છે, ને પેલી પણ જાગશે તો ભવાડો થશે તેનું શું કરવું?

નંદનકુમાર—મોઈ, રાંડને મારી નાંખી હોય તો કેવું? હવે મારો બાપ મને તમારી પાસે ચાસન આવવાને મના કરી શકે એમ નથી.

છળદાસ—એ વાત મારે ગળે ઉતરી. સવારના પ્રહરમાં ઘરેણાની પૂછપરછ થયા વના રેહેવાની નહિ, ને ચોરીનો માલ કેહેવાય, એટલે વાત નગરમાં જાણ થાય તેથી પ્રિયંવદા! ના તમારાથી પેહેરાય, કે ના મારાથી વેચાય.

પ્રિયંવદા—અત્યારે કાંઈ ઘાટ ઉતરે તો સારૂં. હાં હાં, મને સાંભર્યું. મારી પાસે બેભાન કરી દેવાની એક શીશી છે તે જઈને સુંઘાડશો, એટલે કાંઈ જાણશે નહિ.

છળદાસ—રંગ છે પ્રિયંવદા, ઠીક શોધી કાહાડયું. લોકોને લુટવા તમે એનો ઉપયોગ કરતાં હશો, તેથી સાંભરી આવ્યું. લાવો એ શીશી ક્યાં છે?

પ્રિયંવદા—આવો મારી સાથે. (છળદાસને કાંડેઝાલી બીજા ખંડમાં લૈ-

ષધની શીશિયોનું, કબાટ હતું ત્યાં લઈ જાયછે, ને હળવે રહીને.) જુવો, આ લાગ સારો આવ્યો છે. આપણા ધાર્યા પ્રમાણે થયું તો પછી ખાલી થયેલા નંદનકુમારનું શું કામ છે?

છળદાસ—તમારા કહ્યા વના મારા વિચારમાંજ હતું. લલિતાને મારિયે ને એને જીવતો રાખિયે, તો એ વાંદરાની જાત, વાત બાહાર પડ્યા વિના રેહે નહિ તો. ચાલો, એનો ઘાટ પાંશરો ઉતારીશું. (બંને, શીશી લઈ બાહાર આવેછે.)

નંદનકુમાર—(શીશી હાથમાં લઈ.) આ સુંઘાડિયે એટલે મરી જાય ખરીકની? જો એમ હોય તો જઈને સુંઘાડી દઉં.

છળદાસ—ના, એમ થાય એવું નથી. જુવો પ્રિયંવદા! સાંભળજો, મને એક યુક્તિ સૂઝી. હું ને નંદનકુમાર આ શીશી લઈને તમારી ગાડીમાં બેશીને જઈયે. એમને ત્યાં બારોબાર કોઈને ખબર પડે એમ નથી, એટલે લલિતાને બેભાન કરી નાંખીને એક ગાંસડી બાંધી, ગાડીમાં ઘાલીને, અહિયાં લઈને અમે આવિએ છિયે, તમે પણ તૈયાર ઉભાં રેહેજો. અહિ પાંચ ગાઉ ઉપર અશલની પેલી વાડી છે તેમાં એક જૂની હવેલી છે, ત્યાં જઈને ઘાટ ઘડીશું. અત્યારે દરવાજો બંધ હશે, પણ પૂરણમલ જમાદાર ત્યાં રેહેછે તે આપણો મિત્ર છે, એને પણ સંગાથે લઈશું.

પ્રિયંવદા—એને જણાવવાની તો કાંઈ અગત્ય નથી. વધારે કાને વાત જાય એમાં માલ નહિ.

છળદાસ—તમે સમજતાં નથી. જેનું કામ જે કરે, ન્હાનું છોકરૂં હોય તો આપણાથી બને, ને આ કામ તો ભારે, તમે સમજ્યાંકની? તે કોઈ જોરાવર વના બને નહિ. વળી આટલી રાતે હથિયાર ક્યાં શોધવા જઈયે? એની પાસે તો તૈયાર હશે. તમારા ગાડીવાનને લેવાની પણ જરૂર નથી, એને ઉંઘતો મૂકીને હું કે નંદનકુમાર ગાડી જોડી, હાકીશું.

નંદનકુમાર—છળદાસ! તમે જુગતી તો ઠીક શોધી કાહાડી. મારે ઘેર એને મારી નાંખિયે તો જણાઈ આવે.

પ્રિયંવદા—છળદાસ! મારે એટલે બધે આઘે આવવાની શી

અગત્ય છે? આપણે ધાર્યું છે તે પ્રમાણે તમે તમારી મેળે ઘાટ ઉતારજો. ને પૂરણમલ વિના ચાલે એવું ના હોય તો એને પણ લેતા જજો.

છળદાસ—ના, ના, તમારા વના તો ના ચાલે. તમે જોડે હો તો એમ કેહેવા ચાલે જે સેલ કરવા જઇયે છિયે. નહિકર વાત બાહાર પડી આવે, માટે તમે તૈયાર રેહેજો. અમે જઈએ છિયે. (નીચે જઈ પાસે તબેલો હતો તે ઉઘાડી આપી નંદનકુમારને ઘોડો જોડવા માંડ્ મોકલેછ ને પોતે પોતાના મનમાં.) આજે બધો લાગ પૂરેપૂરો આવ્યો છે. નંદનકુમાર ને લલિતા સાથે પ્રિયંવદાનું પણ કાટલું કરીશું, એટલે પંદર હજારની ઉઘરાણી કરતી રેહેશે. ને આજે પેહેર્યું છે તે બધું ઘરેણું આપણા કબજામાં આવશે. પૂરણમલને થોડું આપીશું એટલે પતશે ને સૂર્ય ઉગતા પેહેલાં તો પાછા આવતા રહીશું, એટલે પછવાડે શી તજવીજ થાયછે તે પણ આપણા જાણવામાં આવશે, ને આપણે ઘેરના ઘેર હઇશું તેથી આપણા ઉપર વેહેમ આવશે નહિ. ચાલો ઠીક થયું. (નંદનકુમાર ગાડી જોડી લાવ્યો એટલે ધારણા પ્રમાણે સર્વેને લઈને નગર બાહાર જાયછે.)

અંક ચોથો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, એક જૂની વાડીમાં હવડ હવેલી.

છળદાસ, પૂરણમલ, નંદનકુમાર પ્રિયંવદા અને ગાંઠડી બાંધેલી લલિતા.

છળદાસ—પ્રિયંવદા! આટલે લગી તો કામ સિદ્ધ થયું. વચ્ચે એક બાકી રહી જતું હતું તે પણ ચોકસ કરતો આવ્યો. લલિતાને શીશી સુંઘાડવાના કામમાં નંદનકુમાર વળગ્યા એટલે મેં બે કાગળ લખી દીધા. એક દંભરાજના નામનો જીવરાજ ઉપર લખ્યો, જે, લલિતાને સાપ ડંસવાથી મરી ગઈ છે. ને બીજો નંદનકુમારના નામનો એમના બાપ ઉપર ગોઠતો આવે એવો લખ્યો છે.

પ્રિયંવદા—એ કામ તો ખરેખરૂં ચોકસ કર્યું. એથી વધારે પૂછપરછ થશે નહિ; પણ લલિતાની ગાંઠડી જે ખંડમાં મૂકી આવ્યા તે ખરોખર સાચવ્યો છે ખરો કે નહિ ?

પૂરણમલ—ઉસકો બાંધકે રખી હે, સો કીસતરેસેં ઓ રંડી ભાગ જાયગી ? બંધ કરનેકા અચ્છા બંદોબસ્ત નહિ હેં, સો ઐસીને ઐસી રખકે આયાહું.

છળદાસ—ત્યારે તો કાંઈ ચિન્તા નથી. પ્રિયંવદા ! કસુંબો બસુંબો કાહાડવો હોય તો કાહાડો. લો આ અફીણને રૂ. પેલું પાણી આણીને મૂક્યું.

નંદનકુમાર—લાવો એ બધું મારી પાસે. પ્રિયંવદા ! તમે તમારી મેળે જોયાં કરો. (કસુંબો તૈયાર થયો એટલે એક બીજાને પાયો પીધો, મીઠાઈ ખાધી પણ પૂરણમલે કશામાં ભાગ લીધો નહિ.)

છળદાસ—પૂરણમલ ! સૂર્ય તો ઉગ્યો ને આપણે પાછાં જવું છે.

પૂરણમલ—હમ કીસિકો ગાફલમેં રખકે ઐસા કામ નહિ કરનેવાલા. તુમ તીનુકો મેં બોલ દેતા હું, કે, અબ તુમ તુમેરા ઈષ્ટ દેવકા સમરન કર લો.

છળદાસ—(ગભરાઈને) અરે પૂરણમલ એ ક્યા ?

પૂરણમલ—ક્યા તે એ લે પહિલા તું. (તેને તરવારના એક ઘાએ મારી પાડેછે, એટલે નંદનકુમાર તથા પ્રિયંવદા બાવરાં બનીને આમ તેમ દોડમદોડા કરેછે તેમને) તુમ દો રંડિયો મેરા પંજામેંસી કિધર જાને વાલી ? (એમ કહી એક ઘા નંદનકુમાર ઉપર કરેછે ને બીજો પ્રિયંવદા ઉપર. એટલામાં છળદાસનું શબ જરા હાલતું જણાયું, એટલે બે ત્રણ તેના ઉપર બીજા ઘા કરતાં.) મેરા સાલા, મેરે હાથસેં ખુન કરાકે, ઓ સબ દાગીના ઉસકો લે જાનેકા થા; ઔર મેરેકો કહ્યા થા, કે તુમકો કુછ મિલેગા. બાત દફે મેરેકો ઠગ ગયાથા. અબ વોઈ સબ મેરાજ હે તો ? દોકા તો કરનેકા થા, ઉસમે એક જીયાદા હુઆ સો ક્યા હો ગયા ? ચંડાલ તો ઓઈ થા. ચલો અબ સબ દાગીના નીકાલ રખું. (પ્રિયંવદાએ પેહેરેલું ઘરેણું કાહાડવા જાયછે, એટલામાં વાડીમાં નજર કરેછે તો) ઓ રંડી કોન દોડતી હે ? બાંધકે દુસરા ખંડમાં રખીહે ઓ તો નહિ ? ચલ દેખું. (જુવેછે તો ગાંઠો વાળેલું લુગડું એકલું દીઠું, એટલે તેની પછવાડે દોડતાં.)

મેરી સાલી બાગ છોડકે આગે નીકલ ગઈ. અચ્છા હુવા વાં ગિર પડી. (પકડી પાડીને.) સાલી મરનેકી હુઈ હે, કાયકુ ભાગ જાતી? અબ તેરા કોન હે ઈધર, બોલ ક્યા કરેગી?

લલિતા—(ગભરાટમાં.) અરે, હું ઉંધે મ્હોએ પડી, તેથી માની છાતી ફુટાઈ ગઈ. હવે હું શું કરૂં? ઉગરવાનો ઉપાય નથી. (પૂરણમલને.) બાપજી! તમે મારા સામા આવા ડોળા શું કરવા કાહાડોછો? હું છળી મરૂંછું. મેં તમારો અપરાધ કાંઈ કર્યો નથી, તેમ છતાં મને મારવી હોય તો સુખેથી એકદમ મારી નાખો.

પૂરણમલ—હમ હમેરી ખુસીસેં તુમકો મારનેકો નહિ ચાહાતા. તુમેરા ખાવંદ, પ્રિયંવદા, ઓર છળદાસનેં મેરેકો હુકુમ દિયા હે. અબ હમ તુમકો છોડેગા નહિ. લેકિન એક કરારસેં જીતી રાહાન દેઉં. દેખ તેરા ખાવંદ તો અબ તેરા નહિ. ખુસીસેં અબ મેરે ડેરે ચલ, ઓર ખા પીકે આનંદમેં બેઠ રેહે. તેરે પર મેં આશક હો ગયા હું. અબ મેરે હાથસેં તેરે પર ઘા હોનેકા નહિ. (તેને બાઝવા જાયછે.)

લલિતા—(ઘણા જુસ્સા ભેર તેને ખશેડી.) ભલા ભગવાન્! તું સર્વજ્ઞ છતાં મારી લાંજ લેવરાવા ઉભો થયો છું? મેં તારો આવડો બધો શો અપરાધ કર્યો છે? અલ્યા દુષ્ટ! હું અબળા, ઈશ્વર વિના આ વેળાએ મારૂં કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી, તેમ છતાં, નિરપરાધી અને વગર હથિયારની છું તેના ઉપર જુલમ કરવાને તળપછ, તેટલા ઉપરથીજ તારી સિપાઈગીરી જણાઈ આવે છે. આ વેળાએ જો મારી પાસે એક પાળી સરખી હોય તો તારાં આંતરડાં ચીરી કાહાડું. આવ હું મરવાને તૈયાર છું. (તેની છાતીમાં પોતાનું માથું પછાડેછે ને શોષિત થઈ પડેછે.)

નેપથ્યમાં—"અરે અબળા પર કોણ જુલમ કરેછે?"

પૂરણમલ—સાલા કોન આતા હે? રંગમેં ભંગ કરનેકો. દોડતા આતા હે, સાલા દોડતા આતા હે. દેખુ અબ ઉસકો. તલવાર તો વાં ટૂટ ગઈ. કમરમેં છુરા હે, દુસરા કુછ નહિ. પરવા નહિ. ઓ ગધેકી પાસ છોટી લકડી હે દુસરા કુછ હે નહિ તો.

લલિતા—(શુદ્ધિમાં આવી એટલે બેઠી થાયછે ને જુવેછે, તો કોઈ પંથીને પોતાના

ભણી દોડતો આવતો જોયો તને ઓળખી.) અરે ઓ મારા પંથીરામ! ઈશ્વરે તને અહિ મોકલ્યો. (તેની કોટે બાઝી પડેછે.)

પંથીરામ—આ તે શો કેર! ઓ મારી લલિતા બેહેન! તારી આ શી દશા! (બંને મૂર્છાગત થઈ પડેછે.)

પૂરણમલ—ક્યા તમાશા, ઓ ઓરતકુ બહિણ બોલતા હે, ઔર ઓ ઉસકે ગલે જાકે લગી. અબ દેર કરનેકા કુછ બખત નહિ. (કમરમાંથી જુસ્સા સહિત છરો કાહાડેછે. પંથીરામ સાવધાન થઈ બેસેછે, એટલામાં પેલાને અંગ ઉપર આવતો જોઈ, પોતાની લાકડી બે હાથમાં ઘાલી પેલાના માથા વચ્ચે ઝાપટેછે; તો પણ પૂરણમલ આચકો મારી પંથીરામની છાતી વચ્ચે છરો ભચ્ચ લઈને સુંસરો પેસારેછે. તે ભમરી ખાઈ પડેછે, તેનો ધબકારો સાંભળી લલિતા મૂર્છામાંથી છળી ઉઠે છે, ને પંથીરામને લોહી લેવાણ થયેલો જોઈ તમર ખાઈ બેભાન થઈ ફરી પડેછે. પંથીરામને અર્ધ મૂવેલો જોઈ પૂરણમલ તેને ઘાએ છૂંદી નાંખેછે. એટલામાં એક હરિણ મહા ત્વરાથી દોડતું પાર નીકળી જાયછે, તેની પછવાડે એક શિકારી પૂર્ણ વેગથી દોડતો, ઘોડા ઉપર બેઠેલો, આવી પોહોંચેછે. વેગને લીધે તેનો ઘોડો પાર તો નીકળી ગયો, પણ તેની નજરે માણસ પડ્યાં તેથી વેગ નરમ પાડી પાછો આવી જુવેછે તો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ તેની નજરે પડયો.)

શિકારી—અલ્યા દુષ્ટ તું કોણ છું? આ પડી છે એ સ્ત્રી કોણ છે? ને તેં આ ઘોર કર્મ શા વાસ્તે કર્યું?

પૂરણમલ—ચલ ચલ! તેરે જેસે બૌત દેખે હૈ. ચલ, નહિ તો તેરાભી એસાજ હોયગા.

શિકારી—(ક્રોધાંધ થઈને) અરે ચાંડાલ! ધમકી આપવા જાછ? લે લેતો જા. (લાંબા ભાલાવતે તેને વીંધી નાંખેછે ને નીચે કૂદી પડી કટાર કાહાડી ફેરો કરેછે.) અરે આ લોકો કોણ હશે? આ સ્ત્રી! (તેની પાસે જઈ નિહાળીને જોઈ.

મંદાક્રાંતા વૃત્ત.

આ તો કોઈ મનહર ખરે, વાડી ખીલી ભલેરી,
[1]ચંપાવર્ણી [2]કદલી પગને, મુખ ગુલાબ લે'રી;
નારંગી છે [3]કુચ સરસ બે, નાક [4]કિંસુક લાગે,
કાયાવાડી [5]મદન મદથી, બેહેકેછે [6]પરાગે; ૧

---

૧ ચંપાના જેવો રંગ. ૨ કેળ. ૩ સ્તન. ૪ કેસુડાનું ફૂલ. ૫ કામ દેવ. ૬ ઘણો સુંવાળો અને સુગંધીવાળો ભૂકો ફૂલમાં થાયછે તે.—યુવાવસ્થામાં આવેલી સુધડ સ્ત્રીનું શરીર પરાગની પઠે બેહેકે છે.

રે! એ તો કો સુઘડ નરના ભોગની વાડી [1]પાઈ,
[2]મ્લાના દેખું શિથિળ બહુ છે, પ્રેમ નીરે ન પાઈ;
ભોગી બીજો નહિ મુજ સમો, કેમ [3]આલિ ભમેછે,
જા તું નાશી લિલ[4]મ ભ્રમરી ભ્રાન્તિ રાખી રમેછે. ૨

(ભ્રમરને હાથવતે કાહાડી મૂકેછે એટલામાં.)

લલિતા—(કાંઈ અવાજ કાને પડયાનો ભાસ થયો એટલે શુદ્ધિમાં આવીને. અરે ભાઇ! તમારા મુખારવિંદ ઉપરથી તમે કોઇ રાજવંશી હો એમ મને લાગેછે. વળી મરદા ભણી જોવાથી મને કમકમી છૂટે એવી અગમચેતનાથી, તમે બન્ને ઉપર લુગડાં ઓછાડયાં છે; પણ અરે! મારો પંથીરામ પેલો પડયો. (ભરાયલું હૃદય છે તેથી આંખો એકાએક ભરાઈ આવતાં.)

લલિત છંદ.

હૃદય ફાટી તો, જાયછે અરે, નિપજિયું શુ રે આ હરે! હરે!
નજર ના ચડે, દોષ તાહરા, અરર શું બન્યું, બંધુ માહરા. ૧
નહિ ઉથામિયો, બોલ એક તેં, દુઃખ સહ્યાં અરે, ભારી છેક તેં;
ફરી તુને જરા, પ્રેરણા અરે, અચૂક તેં કર્યાં, કામરે ખરે. ૨
મુજ સગાં થકી, તું વધ્યો ઘણો, કયમ હું વીસરૂં પાડ તે તણો;
તુજ વીતી કશી, મેં શુણી નહિં, મુજ વીતી નહિં, તેં સુણી અહિં. ૩
હૃદય ભાર તો, આપણો કહી, કરત ખાલી ઓ! નામ તો લહી;
કઇક તો મને, શાન્તિ થાત રે, દુખડું માહરૂં, અર્ધ જાત રે. ૪
જઉ હવે હું કયાં, કોણને મળું, નગર બાપને, શી રીતે વળું?
અરર આ નહિં, ભેટની ઘડી, પળ તુનેજ આ, કયાં, થકી જડી? ૫
બહુ ખુશી થતી, જોઈને મુને, કમકમી ચડે, જોઉ જો તુને;
થઇ ગયો અરે, ફેર એટલો, હૃદય તો બળે, સ્નેહ જેટલો. ૬
નહિ મળ્યો હતે, તો ભલું થતે, નહિ મળ્યો કહી, વીસરી જતે;
પણ મળી દીધો, દિલ ડામ રે, અરર હાયરે, પંથીરામ રે. ૭

૧ જડી. ૨ કરમાઈ ગયેલી. ૩ ભ્રમર. ૪ મુખ કમળની મધુરતાથી ભ્રમર તેના મુખ ઉપર ગુંજાર કરતો હતો તેને કેહેછે કે—એના કાનમાં લિલમ છે તેને લીલી ચકચકિત ભ્રમરી જાણી, તે મુખકમળની મધુરતા લેવા આવી છે એવી ભ્રાંતિ રાખછ; પણ એનો મારા જેવો બીજો કોઇ ભોગી નથી માટે તું નાશી જા.

શિકારી—હવે વિલાપ કરવાથી કાંઈ હાથમાં આવવાનું નથી. તમે કોઈ મહા દુઃખી છો. પણ આજથી સર્વ દુઃખ ગયું એમ સમજજો; મારી રાણિયોમાં પટ્ટરાણીની જગ્યાને તમે યોગ્ય છો.

લલિતા—(ભયભિત થઈને.) તમે કોણ છો ? આ શું બોલો છો ?

શિકારી—હું પર્વતપુરીનો રાજા છું. મૃગયા રમવાને નીકળી પડ્યો હતો, તે એક હરિણની પછવાડે દોડતો અહિં આવ્યો, ને તમને જોયાં, એટલે હરિણને જવા દઈ હરિણાક્ષી* મેળવવાની આશાએ તમારા માણસના મારનારનો મેં પ્રાણ લીધો, અને તમને નિર્ભય કર્યાં.

લલિતા—તમે મને જીવતદાન આપ્યું, અને વળી રાજા છો તેથી મારા પિતા સમાન છો, માટે મને પૂર્ણ આશા છે, કે, તમે મારૂં યોગ્ય રક્ષણ કરશો.

શિકારી—(ક્રોધાયમાન થઈ.) તમારે વત્તું ઓછું બોલવાની કાંઈ જરૂર નથી. અહિયાં પણ મારા રાજ્યની સરહદ છે, એટલે તમારા ઉપર મારો દાવો થઈ ચૂક્યો છે. ચેંચૂં કરવામાં પરિણામ સારો નિપજવાનો, નથી, માટે આવો, ઘોડે અશ્વાર થાઓ.

લલિતા—રાજાજી ! આપ એમ બોલો નહિ. આ પંથીરામને અગ્નિસંસ્કાર કરીને હું મારે સાસરે જઈશ. આપ મને છેડો નહિ; હું આપને પગે પડુંછું. (પગે પડેછે.)

શિકારી--હું હવે તમને છોડનાર નથી, મારાં મનુષ્ય પછવાડે આવેછે, તે આપણને સામાં મળશે, તેમને આજ્ઞા કરીશું, એટલે તે અગ્નિ સંસ્કાર કરશે. ચાલો આવો તમે.

(એમ કહી તેને બળાત્કારે ઘોડા ઉપર નાંખી પોતે અશ્વાર થઈ લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, પર્વતપુરીના રાજાનો મેહેલ.

લલિતા—રાજાની રાણિયોને જનાનખાનામાં પૂરી મૂકવાનો હિંદુસ્થાનમાં ચાલ સાંભળતી તે વાત ખરેખરી. આ મેહેલમાં પેસવા નીકળવાનું માત્ર એકજ બારણું છે, તે વિના એકે બારી કહિં જોવામાં આ-

---

* હરિણના જેવી આંખવાળી સ્ત્રી.

વતી નથી; હવા અને અજવાળાને માટે માત્ર જાળિયો, ઉપરની બા-જુએ જોવામાં આવેછે. છટકી જવાનો બીજો એકે માર્ગ નથી. હવે એકે ઉપાય લાગું પડે એમ દીસતું નથી. આ ગાજવીજની ધામધૂમમાં ઠેઠ ઉપલા માળ સુધી જઈ આવવાને કોઈ દાસી અટકાવ કરી શકે એમ નથી. (એક પછી એક માળ તપાસતી ઉપર ચડતી જાય છે.) એકે બારી નથી એટલે મેહેલની પાછળ શું હશે, એ જાણવામાં આવતું નથી; પણ પાણીની પેઠે ધુધુધુ થયાં કરેછે એ શું? પછવાડે નદી તો નહિ હોય? ચાલ હવે તો ઠેઠ ઉપર જાઉં. હાં! ઉપર તો ધાબુ દેખાયછે. ઠીક થયું. હવે ચારે મગ શું છે તે જણાશે. શું જબરૂં ધાબુ બાંધી લીધું છે! આ ચાંદની ખાવાને માટે કરેલું જણાય છે, પણ વર્ષાઋતુ છે એટલે ઉપયોગમાં આવતું હોય એવી સ્થિતિમાં નથી; ચોબાજુએ છાતીપૂર ભીંતો ચણી છે; અને તે પોહોળી છે એટલે ઉપર ચડ્યા વગર જણાય એમ નથી. (ઉપર ચડેછે.) અરે! ખરે પાછળ તો નદી દેખાય છે. આહા! શું પૂર ચડ્યું છે! હું આટલે ઉંચી ચડીછું, તોપણ પાણી ઘણું નીચું લાગતું નથી. મેહેલની પછીતની જોડાજોડ કિલ્લો આવ્યો છે, ને મેહેલ પણ ત્રણે બાજુએ કિલ્લાવતે આંતરી લીધો છે. વળી મેહેલને માત્ર એકજ દ્વાર છે એટલે તેમાંથી છટકાય એવું નથી, તોપણ ચોકી-વાળા બધાય ઉંઘી જાય ને નીકળી જવાનું ધારિયે; તથાપિ કિલ્લાનો દરવાજો પેલો પણે જણાય, તે પણ એકજ છે ને ત્યાં પણ ચોકી. આ તો કબજો ખરેખરો થઈ ગયો છે. પછીત ભણીનો રસ્તો ઝાલ્યાવિના બીજો ઉપાય નથી. પાણી તો ઘણું છે, પણ નીચેના માળ માંહેથી કોઈને પણ પછીતે બારી હોત, તો ત્યાંથી ભૂશકો મરાત, આ તો બહુ ઉંચુ. ગમે તેમ હો. જેણે આટલો બધો કબજો કર્યો છે, તે હવે પોતાનું ધાર્યું કર્યાવિના છોડે એમ નથી. આ એકાંત મેહેલ, ને વળી તે રાજાનો પોતાનો, અને જેની પાસે ન્યાય માગવાનો તેજ રાજા અપરાધી, એટલે શું કરિયે? જીવ જાય તો અત્યારથી, પણ લાજ જાય એ ખોટું. હું અબળા જાત, મારૂં શું બળ; માટે આટલી ઉંચાઈથી પણ નદીમાં પડવું એ વાત સિદ્ધ છે. પાણી બહુ છે, ઘણી ત્વરાથી વેહેછે એટલે પડીશ તેવી તણાયા વિના રેહેનાર નથી. તરતાં આવડેછે એટલે

ચાલતા સુધી મરાશે તો નહિ, શેર બશેર પાણી પીવાયું તો ચિન્તા નહિ. તણાતાં કહિંક તડ હાથ લાગી જશે. તેમ કરતાં જીવ ગયો તો દુઃખમાંથી છૂટાશે. લે નદી! તને ભોગ આપુછું. જય ઈશ્વર! તું મારી લાજ રાખજે. (કાછડો વાળી ભૂશકો મારેછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, કનકાપુરી.

ચંદ્રાવલી અને કુભાંડી.

ચંદ્રાવલી—આવો કુભાંડી, તમે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા? મારી બેહેનની શી ખબર છે?

કુભાંડી—હું સ્નેહપુરથી ચાલ્યો આવુંછું. પ્રિયંવદા આનંદમાં છે. તેમણે કાહાવ્યું છે કે "નંદનકુમારવાળી વાત જૂની થઈ છે. જેટલી ધાસ્તી ધારવામાં હતી તેટલી તો શું, પણ હવે જરા પણ રહી નથી, માટે તમે કોઈ પ્રકારે ઉંચો જીવ રાખશો નહિ." છળદાસ અને હું તમારી બેહેનની સાથે આવ્યા હતા ત્યારે એમણે તમારે ઘેર જે દાગીના મૂક્યા છે, તે બધા મંગાવ્યા છે.

ચંદ્રાવલી—સંસાર પૈસાનો સગો છે. બેહેન સરખીને પણ પૈસાની અધીરી આવેછે. એની પાસે આટલું બધું દ્રવ્ય છતાં પણ તૃપ્તિ નથી. વળી એના દાગીના હું ક્યાં ખાઇ જવાની હતી, જે અધીરાઇ આણી તુરતા તુરત પાછા મંગાવ્યા? કાંઇ ચિન્તા નહિ. મારી પાસે શી કમી છે જે હું એના રાખું? એ એની મેળે પોતાની ગરજે મૂકી ગઇ છે.

કુભાંડી—ચંદ્રાવલી! પ્રિયંવદાને દોષ શું કરવાને દો છો? તમારી અધીર આવી છે, તેથી મને લેવા મોકલ્યો છે, એમ નથી. પ્રિયંવદા ને છળદાસ આદિ લઈને શકવાળાનું ઘર, દંભરાજ શોધાવે તો માલ જાય, ને ફજેતી થાય, માટે એમણે તમારે ઘેર માલ મૂક્યો છે, તે અધીર હોય તો મૂકે? પણ હવે ત્યાં બધું શાન્ત પડ્યું છે, ને શોધમશોધા થવાની હવે બીક નથી, માટે મને લેવા મોકલ્યો, એ ઉપરથી તમારી બેહેનનો વાંક કાહાડવો તમને ઘટતો નથી.

ચંદ્રાવલી—ગમે તેમ હો. આજે બધા દાગીના તમારા સ્વાધિ-

નમાં કરૂંછું. કેટલાક મારા ઘરમાં છે, ને કેટલાક એક મારા સ્નેહીને ત્યાં મૂક્યા છે, ત્યાંથી લઈ આવુંછું, તમે બેસજો. (રસ્તામાં જતાં જતાં.) ઘરેણાને માટે પ્રિયંવદા માણસ મોકલે એવી નથી; કેમકે. તેના વિના તે બેશી રહેલી નથી, તેમ છતાં, •કુભાંડી આવ્યો છે એ જરા શક પડતી વાત લાગેછે. પ્રિયંવદા મને કેહેતી હતી, કે, છળદાસ ઘણો લુચ્ચો માણસ છે, જેમાં તેમાં ભાગ પડાવેછે, ને ઘણા પ્રકારના છળ કરેછે; માટે એના ઉપર ભરોંસો રખાય એમ નથી. ખરે, અહિયાં પણ એની વર્ત્તણૂક મને એવીજ લાગી હતી. જ્યારે એ માણસ એવો છે, ત્યારે એના સાગરીત અને હેરક પણ એવાજ હોય એમાં નવાઈ નહિ. પ્રિયં-વદા કડકો કાગળ લખવાને આળશી જાય એવી નથી. માટે એમાં કપટ તો નહિ હોય? મને લાગેછે, કે, બારોબાર દાગીના ઉડાવવાને માટે છળદાસે ઘાટ રચ્યો હશે. હું ઠગાઈ જાઉં એવી કાચી પોચી નથી, પણ અરે, પણે ખારવા લોકો આવડી ન્હાની ઝુંપડીમાં શી ઘાલમેલ કરેછે? ચાલ્ જોવું તો ખરી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, ખારવાની ઝુંપડી.

કેટલાક ખારવા, એક સ્ત્રી.

પેહેલો ખારવો—ઓ કેહવા રે કેહવા, રૂ લાવ્ રૂ. ભારી દીજિયે ભારી.

બીજો ખારવો—પેહેલાંથી ભારે હાનું જે? પાંણી કાઢો પાંણી, જો પેટ ફૂલેલું. પોરી મરી ચાલી જો.

ત્રીજો ખારવો—અરે કેહવા, દેતવા લાવ્ દેતવા.

બીજો ખારવો—(દેવતા લાવેછ ને શેકવા માંડેછ.) જો જોરે ભાઈયો! બળે નહિ, જરા દાઝીતો ચંતા નથી.

ચંદ્રાવલી—(પ્રવેશ કરતાં સ્વગત) આ કોઈ સુંદર સ્ત્રી ફશી પડેલી જણાયછે. શી મુખની કાન્તિ છે! પણ મહા દુઃખથી બેભાન થઇ પડેલી જણાયછે. (પ્રસિદ્ધપણે.) અરે! તમે આ બાઈને ક્યાંથી લાવ્યા છો?

પેહેલો ખારવો—આવ બાઇ, આ તારી હગી લાગેછે કે શું જે તું ખબર લેવા આવી? અહ્યા માગ મેલો. આવવા દો એને.

બીજો ખારવો—બાઈ, અમે મારવા નથી લાવેવા, પણ મરતી ઉગારી છે. એ તો અમે અમારૂં હોડકું લઈને નદી પાર જતા' તા કને, તેટલામાં હાંમુ એક લાકડું તણાતું આવ્યેવું, ને તેને કને, આ બાઈ એવી બાઝેલી જે મડાગાંઠ પડી ગેલી, તે અમારા હોડકાને લાકડું અથડાયું. તે અમે એ બાઈને દીઠી, ને પારવનું કરીને માંહ હોડકામાં લાંએખી, ને અહિ લાવીને પેલા રૂમાં ભારી'તી. ને ચાંપીને પાંણી તરછટ કાઢી લાએખું' તું, ને હેકી'તી, તારે જરા હાલી'તી, ને હોંશિયારી આવી' તી, ને બોલી. જે, અરે, હું પાછી કાં આએવી. એટલું કીધું, તાર પછી આવી ને આવી પડી છે.

ચંદ્રાવલી—(સ્વગત) ચાલો આપણું કામ થઈ ગયું. આ મૂર્ખાઓ પાસેથી એને લઈ જઈશું, એટલે આપણે ઘેર તો સોનાની ખાણ પાકશે. આવી રૂપસુંદરા! (પ્રસિદ્ધપણે.) મને ભાળ મળી એટલે હું અહિ દોડવી આવી. એ તો મારી છોકરી થાયછે. મેં ઘણી ના કહી, પણ હઠ કરીને અહિથી ત્રણ ગાઉ, પણે ન્હાવાનો મહિમા છે ત્યાં, ન્હાવા ગઈ, ત્યાંથી તણાઈ તેની ખબર મારી દાસિયે કહી, ને તજવીજ કરી. તો તમારૂં ઘર બતાવ્યું, એટલે એક શ્વાસે દોડતી આવી છું. (એક ખારવા ભણી રૂપિયો ફેંકીને) જારે ભાઈ! આ રૂપિયો તારી મેહેનતનો લઈ, પણે એક શિઘરામવાળો ઉભો છે તેને બોલાવી લાવ. (તે રૂપિયોલઈ ખુશી થતો જાયછે.)

બીજો ખારવો—બાઈ છાબ! અમે બહુ મટ્યા છિયે માટે અમને કાંય અનામ તો આએપું જોઈયે છે.

ચંદ્રાવલી—(પોતાને કાનેથી એક દાગીનો કાહાડીને આપેછે.) લો આ તમે, ખુશી થાઓ, એના તમને પાંચસે રૂપિયા ઉપજશે.

ખારવાઓ—(બહુ ખુશી થઈને.) બાઈ છાબ! ઠીક થયું જે તું આયવેલી, નહિ તો અમને બહુ વીતત, ચમ જે, હવારે તો વાંહાંણ હંકારી અમારે, જવાનું છે. તે આ બાઈને મૂચીને જવાત નહિ (શિઘરામ આવતું જોઈને.) લો. બાઈ છાબ! અમે આ બાઈને ઉંચકીને ગાડીમાં મૂચિયે છિયે.

ચંદ્રાવલી—જો જો! સંભાળજો. એને જરા અજા આવે નહિ. મારે તો એ સોનાના પાડની છે, ને એકની એક છે. (તે શિઘરામમાં બેસે છે ને ગાડીવાનને પોતાના ઘરની નિશાની બતાવી, જાયછે ને ખારવા ભાગ વેહેંચી લેવાની ભાંજગડ કરેછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, ચંદ્રાવલીનું શયનગૃહ.

ચંદ્રાવલી, લલિતા અને કુભાંડી.

કુભાંડી—(આશ્ચર્ય પામીને મનમાં.) અરે ! આ તો લલિતા ! આ તે શું કેહેવાય ! એ અહિ ક્યાંથી ! એનો ને પ્રિયંવદાનો ઘાટ ઘડવા સારૂ છળદાસ બન્નેને લઈને નીકળ્યો, ને અહિ પ્રિયંવદાનું ઘરેણું લેવા મને મોકલ્યો. આ તો ખરે નવાઈની વાત ! જો એ સચેત થશે, ને મને ઓળખશે, તો જોઈ લ્યો પછી, બધી વાત ઉઘાડી પડશે. (પ્રસિદ્ધપણે) ચંદ્રાવલી ! મને ઘરેણું આપતાં હો તો આપો, નહિકર હું તો મારી મેળે જાઉંછું.

ચંદ્રાવલી—તને ભાઈ એનું એ સૂઝી રહ્યું છે, ને મારો જીવ તો આ મારી સખીમાં છે. મરવા સૂતી છે તે દેખછ કે નહિ? ઉતાવળ હોય તો જા તું તારે રસ્તે, હું મારી મેળે ધણિયે મોકલીશ. પ્રિયંવદા ક્યાં પરભારી છે જે ?

લલિતા—હેં હેં પ્રિયંવદા ! પ્રિયંવદા !

કુભાંડી—(મનમાં) નાશ રે મારા બાપ ! કઈક આડું થયું દેખાય છે, જો એ લલિતા ખરી. (ગભરાઈને જાયછે.)

ચંદ્રાવલી—બેહેન ! બેહેન ! ગભરાઈશ નહિ. પ્રિયંવદાને તું ઓળખેછે કે શું ?

લલિતા—(આંખ ઉઘાડીને) અરે, અહિયાં પણ પ્રિયંવદા !

ચંદ્રાવલી—બેહેન ! હું પ્રિયંવદા નોહોય. મારૂં ને એનું મ્હો મળતું આવેછે, માટે તું ભૂલ, ખાતી હઈશ; પણ મને કેહે, તું પ્રિયંવદાને ઓળખેછે કે શું ?

લલિતા—(જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવી એટલે.) ખરે, તમે પ્રિયંવદા નોહોય ? તમે એના જેવાં છો.

ચંદ્રાવલી—બેહેન ! હું એના જેવી છું, એ વાત ખરી, પણ હું પ્રિયંવદા નથી. પણ તું પ્રિયંવદાનું નામ સાંભળી કેમ છળી ઉઠી? તું એનાથી ડરતી હોઉ એમ જણાય છે. અહિયાં તને કોઈ પ્રકારની ધાસ્તી નથી.

લલિતા—ના, તમે મને ઠગોછો. મને મારવી હોય તો એકદમ મારો. પણ દુઃખ શું કરવાને દોછો ?

ચંદ્રાવલી—હું તને નથી ઠગતી. હું ખરૂ કહુંછું, કે, હું તને મારવાની નથી. ને કોઈ પ્રકારે દુઃખ પણ દેવાની નથી. ઉલટી મારી પાસે તું સુખી થઈશ.

લલિતા—(એક ટશે ને ટશે તેના સામું જોઈને.) એ તો તમે તમે તમે. અરે મારી સાથે ઠગાઈ શું કરવાને કરોછો ? મેં તમારૂં કાંઈ બગાડ્યું નથી ને ?

ચંદ્રાવલી—હું સાચે સાચું કહુંછું, કે હું ઠગાઈ નથી કરતી. તું મને પ્રિયંવદા સમજીને જો કેહેતી હોઉં તો હું પ્રિયંવદા નથી પણ ચંદ્રાવલીછું.

લલિતા—ત્યારે હું ક્યાં છું ?

ચંદ્રાવલી—તું કનકાપુરીમાં મારા ઘરમાં છું. કોઈ વાતે ધાસ્તી રાખીશ નહિ.

લલિતા—અરે, પર્વતપુરી તો નોહોય ?

ચંદ્રાવલી—ના, એ તો અહિંથી ઘણે આઘે રહી.

લલિતા—ત્યારે તો સ્નેહપુર હશે.

ચંદ્રાવલી—એ તો બહુજ આઘે રહ્યું.

લલિતા—તમે નક્કી પ્રિયંવદા નહિ ?

ચંદ્રાવલી—નક્કી હું પ્રિયંવદા નથી. મારૂં મ્હો એના મ્હો જેવું છે, તેથી તમે ભૂલાવો ખાઓછો.

લલિતા—તમે પ્રિયંવદા નથી તો એનાં સગાં હશો.

ચંદ્રાવલી—હા, હું એની બેહેન થાઉંછું. પણ તું કેહે, પ્રિયંવદાથી કેમ ડરછ ?

લલિતા—(ગભરાતાં.) હું ડરતી નથી; પણ એને ઓળખુંછું તેથી બેશુદ્ધમાં એની ને એની વાત બોલી ગઈ હઈશ. તમને કાંઈ આડું અવળું કેહેવાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. મને લાગેછે, કે, પ્રિયંવદાની સ્નેહપુરમાં જેવી પ્રખ્યાતી છે તેવીજ તમારી અહિ હશે.

ચંદ્રાવલી—તમારી કૃપાથી અહિ મારી બરાબરી કરી શકે એવી બીજી કોઈ નથી, તેમાં વળી તમે મારા ઘરમાં આવ્યાં એટલે આ-

પણા ઘરની આબરૂમાં હવે બાકી રેહેશે નહિ. આપણે જે ધારીશું તે હવે કરી શકીશું. હવે તમે હોંશિયારીમાં સારીપેઠે આવ્યાં તે ઠીક થયું. મારો જીવ ઘણો બળતો હતો. તમારૂં નામ જાણવાને ઇચ્છુછું તે કૃપા કરીને કોહો, ને તમે નદીમાં તણાયાં તેનું વૃત્તાંત પણ કોહો કે તે સાંભળી તમારા દુ:ખમાં ભાગિયણ થઈ તમને સુખ થાય તેમ કરૂં. કોઈ વાતે તમે અમૂઝાશો નહિ.

લલિતા—હું તમને માંડીને બધી વાત પછીથી કહીશ. હવણાં તો મારો જીવ ઘણો અકળાયછે. માટે મને એકલીને અહિ સૂઈ રેહેવા દ્યો તો તમારો ઘણો પાડ માનું.

ચંદ્રાવલી—વારૂ ત્યારે હું તમને ગભરાવાને જરા પણ રાજી નથી, તમે સુખેથી અહિ સૂઈ રોહો. આ ખાવાનું દાસી તૈયાર મૂકી ગઈ છે તેમાંથી રૂચી પ્રમાણે જરા ખાશો તો હોંશિયારી આવશે. હું આ બારણાં સાચવીને આગલા ખંડમાં સૂઈ જાઉછું. (જાયછે.)

લલિતા—મને શું આ સ્વપ્ન આવ્યું? મેં કોની સાથે વાત કરી? અરે સ્વપ્ન શાનું. પ્રિયંવદાની બેહેન હવણાંજ બારણાં ભીડીને ગઈ. હું પાછી ફસી પડી. અરે હું નદીમાંથી શાને ઉગરી જે પાછી સપડાઈ! મને જો ઓળખી તો પછી મારા પૂરા ભોગ માળ્યા વિના રેહેવાના નથી. એ પ્રિયંવદાને જાણ કરયા વિના રેહે? કોઈ દાહાડો નહિ. મને ઓળખી નથી એટલામાં તો હર્ખાઈ ગઈ, ને ગણિકાનો કસબ કરાવવાનો વિચાર એકાએક સૂચવ્યો. અરે ભગવાન્! હું કોણ, ને મારૂં આ શું થવા બેઠું છે! ! પણ અહિ પલંગમાં પડ્યાં પડ્યાં વિચાર કરયે સિદ્ધિ નથી. મને સવારે પાછી પૂછ્યા વિના રેહેવાની નથી, ને હું સપડાયા વિના પણ રહું નહિ, માટે અત્યારે નાશી જવાનું થાય તો બહુ સારૂં. પેલી બારી ઉઘાડીને જોઉં વારૂ, એ ક્યાં પડેછે? (જઈ ઉઘાડીને જુવેછે.) ઓહો! આ તો રાજમાર્ગમાં છે. અહિથી કેમ ઉતરાય? ઉંચું તો બહુ છે. કાંઈક બાંધવાનું મળે તો આ કઠેરાયે બંધાય એવું છે. રસ્તામાં લોકોનો જવર અવર નથી, સર્વે જળ જંપ્યું છે. ઘરની રંડા તો આઘેના ખંડમાં છે. વળી માંહની સાંકળ મેં દીધી છે, એટલે, એનાથી અવાય એમ નથી. ચાલ વારૂ, કાંઈ જડેછે? શોધું

તો ખરી. (બધે કાંઈક બાંધવાનું શોધેછે.) અરે, અહિ કાંઈ નથી. આ શયનગૃહમાં તે શું હોય? એકેય લુગડું પણ નથી, આ એક પાથરેલી ચાદર છે, પણ તે પોહોંચે એવી નથી, એને ફાડીને સંધાડું તોપણ કામ સરે એમ નથી. મારૂં પેહેરેલું લુગડું પણ કામમાં આવે એવું નથી. અરેરે હવે હું શું કરૂં. (બારિયે ફરીને ડોકિયું કરેછે.) પડતું મુકુ તો ઉગરાય એમ નથી, ને અહિ કાંઈ મળતું પણ નથી. જોઉં વારૂં, બારણું ઉઘાડીને બાહારથી કાંઈ જડેછે? (ઉઘાડવા જાયછે.) અરે ભગવાન! બાહારથી સાંકળ ભીંડી છે. ખરેખરી હું સંકડાંમણમાં આવી. મારૂં હવે પણ જવા બેઠું. આ ઘરમાં મને ગમે તે કરશે, પણ અહિ મારૂં કોણ બેલી? અરે ભગવાન્! હવે હું શું કરૂં?

દોહરો.

જંતુ લાળથી કેટલાં કરે ઉતર ચડ જેમ ;
ઈશ્વર એવી શક્તિ તેં મુજને આપી ન કેમ?

(કેટલીક વાર સુધી હોઠપર આંગળી મૂકી વિચાર કરેછે.) વાહરે! પલંગને પાટી છેની! હવે બીજું શું જોઈયે! (પલંગની પાટી ઉકેલી, ચોવડી વાળી, કઠારે બાંધીને નીચે રાજમાર્ગમાં ઉતરી પડેછે, ને આગળ ચાલેછે.)

રસ્તામાં પાટી લબડેછે, એટલે વેહેલી તજવીજ થયા વિના રેહેશે નહિ; ને નગરમાં ખુણે ખોચલે કહિં ભરાઈ રહું, પણ શોધ કરતાં સપડાઈ તો પછી છૂટકો થનાર નથી; માટે નગર બાહાર નીકળી જવાને બને તો તો ઉત્તમ. અરે, આ કિલ્લો ઘણો ઉંચો છે, એટલે ત્યાં તો ચડવા ઉતરવાનો પત્તો લાગે એવું નથી. દર્વાજા તો બંધ છે. ત્યાં જઈને કોઈને જગાડું તો વળી તેમના હાથમાં પકડાઈ જાઉં. દર્વાજા પાસે પાણી જવાનું ઘંનાળું હરોજ હશે, તોપણ જઈને જોઉં તો ખરી, કદાપિ ના હોય ને સાંકડો રસ્તો હોય તો શરીર છોલાતાં પણ નીકળી જવાય. મને દુઃખ તો પડેછે, અને જૂદાં જૂદાં માણસોના હાથમાં સપડાઉછું તો ખરી, પણ ઈશ્વરના પ્રતાપથી છટકી જવાનું સાધન મળી આવેછે, તેથી કદાપિ અહિ પણ લાગ ફાવશે. પણ શા કામનું? એથી તો ઉલટું વધારે દુઃખ સહન કરવું પડેછે. સાધન ન

મળતાં હોય તો જીવતરનો છેડો વેહેલો આવે, પણ જ્યાં સુધી દુઃખ સહન કરવાનું છે ત્યાંસુધી સાધન મળશે, ને આપણે સેહેવું છે. જો ખરી વાત! અહિયાં કામ ચાલેછે. ચણવાનું થોડું બાકી છે. આ બે જાળિયો પડી. વળી ઇંટો, ફૂલ પડ્યું છે. આ જૂની જાળી ભાગી ગઈ છે તેથી નવી બેસારવાની છે પણ વાર થવાથી બાકી કામ રહી ગયું છે. ચાલ એ તો મારેજ માટે રેહેલું. (ધંનાળામાંથી પાર નીકળી જાય છે, ને આગળ ચાલે છે.) રાત્ર શી ગાજેછે! મ્હોડેમ્હોડું સૂઝે એવું નથી. આકાશમાં વીજળી થાયછે.

દોહરા.

બે'ન વીજળી! તુજ ગતિ મારી થઈ સંસાર;
થઈ ના થઈ હું થઈ ગઈ, કસ્યો જડ્યો નહિ સાર. ૧
પણ પ્રકાશદવાયુના, ભડકા થઈ હોલાય;
પણ મુજ હૃદય વિષે ઘણી, લાગે ભડ ભડ લાય. ૨

નક્કી પણે સ્મશાન હશે. મરદાના હાડકામાંથી પ્રકાશદવાયુ (Phosphorus) નીકળી હવાની સાથે મળવાથી ભડકા થાયછે તે હું દેખુછું; અરે! ત્યાં જવાનો રસ્તો મારે માટે ક્યારે ઉઘડશે? વિજળીના તેજથી પણ મેં કોઈ પુરૂષ દીઠો. તે મારે પગલે આવતો જણાયછે. એ કોણ હશે? અરે એ લગભગ આવી પોહોંચ્યો. ચાલ, ધબકારા વાગે નહિ એમ ત્વરાથી દોડી જાઉં, વળી થાકીશ ત્યારે ધીમે ચાલીશ, પણ અહિ સપડાઈ ગઈ તો ભોગ મળશે.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ, માર્ગ.

કુભાંડી—ભૂતના ભડકા થતા જોઈને હું ખમચ્યો, એટલામાં તો, એ કોણ જાણે ક્યાંય પાર પડી ગઈ. અધૂરામાં પૂરૂં વળી વીજળી પણ થતી નથી, તેમ એના પગના ધબકારા પણ સંભળાતા નથી. એ તે કઈ દિશા ભણી ઉતરી પડી હશે? હવે પત્તો હાથ લાગ્યો છતાં, એને જતી મેલવામાં કાંઈ માલ નહિ. છળદાસના હાથમાંથી છટકેલી દેખાય છે, તેથી હું જો એને પકડી, પૂરી કરી, કાંઈ નિશાની લઈ જાઉં તો મારૂં

માન વધવામાં કાંઇ બાકી રેહે નહિ. તાલ જોવાને ચંદ્રાવલીના ઘરની પડોશમાં એક બાજુએ લપાઇ રહ્યા તો આટલો લાભ થયો. પણ ખરે, એ ઘણી પક્કી જણાયછે. એ એટલી બધી બેહાલ હતી તેમ છતાં, કેવી યુક્તિ કરીને નાશી ચાલી? ચંદ્રાવલી જાણશે તો ચકિત થયા વના રેહેશે નહિ. પેલા ભૂતના ભડકાથી હું તો છળી ગયો, ને કતરાતી નજરે જોતો જોતો આડે રસ્તે ચડ્યો, પણ એની હિંમતને ધન્ય છે, કે હરણની પેઠે છલંગો મારતી ચાલી ગઈ. વળી બીકની મારી રતોવાઇ ચાલશે, માટે જો આપણે અહિંથી થાક્યાના ગાઉ કરીશું તો હાથમાં આવશે નહિ, તેથી પછવાડે ચાલવુંજ જોઇયે. આ રસ્તો મ્હોટો છે, ને આમ આડે વાડ અથડાઇ. ડાબી બાજુએ ચાલ્યો તો એક પછી એક ધૂંગાં અંટેવાળી આવ્યાં; ધોરી રસ્તા વચ્ચે એવું હોય નહિ; માટે આજ રસ્તો પાંશરો જણાયછે, તેથી એ પણ આજ રસ્તે ચડી હશે; ચાલ હવે તો કકડાવીને આગળ.

લલિતા—(પ્રવેશ કરીને) મેં પણ ગજબ કર્યો છે. અર્ધી ઉંઘતી અને અર્ધી જાગતી સ્થિતિમાં પણ મેં આંખ મીચીને ચાલ્યાં કર્યું. દશ બાર વાર આડી અવળી વાડોમાં પડી, ને આખું શરીર કાંટામાં સોરાઇ ગયું. ત્યારે તો ઉંઘમાં મને લાગ્યું નહિ, પણ હવે ઘણું સાલે છે. અરે, મારે શરીરે, કેટલા બધા ઉઝરડા પડ્યા છે? લોહી તો ઉપર તરી આવીને ઠરી ગયું છે. વળી કાંટા તો શરીરમાં અર્ધા ભાગેલાજ પેશી રહ્યા છે. ખરે, આવું કુમળું શરીર મૂકીને તેમને બાગ્યું કિયું વધારે સારૂ મળનાર હતું? ચાલવામાં આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડેછે તેનો ઓરિયો તે મને ક્યારે વીતત? એ તો સંસારનો લાહો લેવાયછે. જરા અહિંયાં સૂઇને ઉંઘ લીધી તેથી તો વધારે સજ્જડ થઇ ગઇ. અરે, હવે તો મારાથી ઉઠાતું નથી. ચંપાવતી અહિંયાંથી કોણ જાણે ક્યાંય પડી હશે, અરે! મારી વાહાલી માડી! અને વૃદ્ધ પિતા! તમે જાણતાં હશો, કે, છોકરી જઇને સંસાર સુખમાં લીન થઇ ગઇ હશે, તેથી સર કે સમાચાર કાહાવતી અથવા લખતી નહિ હોય, પણ મારી આવી દશા થઇછે એ તમે શું જાણો? અરે! હું કોણ માબાપની દીકરી, કેવી દશાએ પોહોંચી, અને ક્યાં આવી પડી! હવે પસ્તાવો શો કરવો?

કૃત્ય પ્રમાણે વેઠવું સત્ય છે. હાથ ઉંચા ગદેલા ઉપર મખમલની ચાદર પાથરી પોહોડતાં તે આપણ, અને આ કાકરાવાળી ખડખચડી ભોંય ઉપર આળોટિયે છિયે તે પણ આપણજ! આહા! શા વારા ફેરા છે? ખરે! આવી ચલિત સ્થિતિનો હર્ષ શોક કરવો એ કેવળ વ્યર્થ છે. જેવે પ્રસંગે જેવી સ્થિતિ થઈ, તેવે પ્રસંગે તેવી સ્થિતિમાં માત્ર મગન રહે સુખ છે. અરે! હાથમાં ડાંગ ને પેલો ચમચમ પગ ઉપાડતો કોણ આવેછે? કનકાપુરીની ભાગોળે મારી પછવાડે પડ્યો હતો તે તો નહિ? એ તો આટલે સુધી શું કરવાને અથડાઈ મરે? એ તો કોઈ ચોર હશે તે લુંટવાની લાલચે પગલે ચડેલો, પણ પત્તો નહિ લાગવાથી પાછો વળેલો હશે. આ તો કોઈ વટેમાર્ગુ છે; ચાલ, ઠીક થયું, મારે એનો સંગાથ થશે, ને એની સાથે વાત કરતાં વાટ ખૂટશે. પણ એ મારા ઉપર ધસતો ધસતો કયમ આવેછે? અરે! એ તો છળદાસના કુભાન્ડી જેવો જણાયછે. નંદનકુમાર ઘેર આવ્યા કે નહિ, તેની ભાળ કાહાડવા મારે સાસરે એ ઘણી વાર આવતો, તેથી એ કાળમુખો તો મને બરાબર સાંભરે છે. અરે, એ તો એજ. ભગવાન્! પાછા ભોગ મળ્યા!! અહો પરમેશ્વર!

કુભાંડી—(પ્રવેશ કરીને.) રાંડ શંખણી લલિતા! તેં મને આટલે લગી અથડાવ્યો, ને આખરે તો કબજામાં આવી, ત્યારે પેહેલેથીજ પકડાવું હતું કની, જે મને અથડામણ થાત નહિ; એના ભાગનું બાંધજે હવે તું. છળદાસની પાસેથી છટકી આવી હઈશ, પણ મારી પાસેથી છટકાવાનું નથી. હત, રાંડ લુચ્ચી! (તેને ચોટલે ઝાલીને ઘસડી લઈ જાયછે. અને પાસે એક સાંથળપૂર ઘાસ ઉગેલી જગ્યા હતી, તેમાં છતાપાટ નાંખી દે છે. તે બેભાન થઈ પડેછે, ને કુભાંડી તેની છાતી ઉપર ચડી બેસેછે, અને તેનું ગળું દબાવા જાયછે એટલામાં.) અરે, આ હરણ ઘાસમાં સંતાવાને આવતું હોય, એમ કૂદતું મારા ભણી આવ્યું. (અદ્ધકડો થઈ જોવા જાયછે એટલામાં) ઓ મારા બાપ! ખાધો રે ખાધો! વાઘ આવ્યો રે વાઘ. (જેવો નાસવા જાયછે. તેવોજ વાઘે ફાળ મારી ડોકથી પકડ્યો ને ચાલતો થયો.)

લલિતા—(કુભાંડીનો બબરાટ સાંભળી શુદ્ધિમાં આવી હતી તે ઉંચી થઈ જુવેછે તો.) હાયરે ગજબ!! વાઘે કુભાંડીને ડોકથી ઝાલ્યો છે. એનું આખું માથું

તેના મ્હોમાં છે, ને શરીર આગળ લબડેછે, તેને હેલ્લે ચડાવી ફુંફવાડા મારતો ચાલ્યો જાયછે. એક પળ પેહેલાં હું કુભાન્ડીની સ્થિતિમાં હતી ને એ વાઘ હતો. હવણાં હું મુક્ત થઈ ને એ સપડાયો. અરે ! એ દાંત પીશીને મારૂં ગળું ઝાલવા ગયો, ત્યારે એને જરા પણ વિચાર આવ્યો હશે, કે, મારૂં ડોકુ, ફાડીખાનારા પ્રાણીના મ્હોમાં પેસવાનું છે ? શો એકાએક ફેરફાર ! હું પણ જો ચારમાં ઢબુરાઇ ગઈ હોત નહિ, તો મારી પણ કદાપિ એવીજ વલે થાત; પણ ઇશ્વર મારો બેલી છે. હવણાં ઉભાં ઉભાં આવા વિચાર કરવાનો આ સમય નથી, પણ સંતાઈ જવામાં ઠીક છે. (લોટપોટ થઈ ચારમાં સૂઈ જાયછે, તેથી જરા શોર થયો, એટલે પેલું હરિણ જે પાસેજ ચારમાં લપાઈ ગયું હતું, તે વાઘ આવ્યો સમજી, ચમકીને છલંગ મારી અજાણતાં લલિતા ઉપર પડ્યું) અરે બાપી રે ! (એમ કહી લાગ ફાવી ગયો તેથી તે હરિણીને કોટે બાઝી પડેછે, ને તે ચાલવા માંડેછે.) આ હરિણી પાંશરી ચાલતી નથી, ને રસ્તો તો લાંબો કાપવો છે. એ બાંધ્યા વગર સખની રેહેવાની નથી. મારા પેહેરેલા લુગડાનો એક છેડો ફાડીને બાંધુ તો ઠીક પડે. થાક લાગ્યો છે તેથી એના ઉપર બેશીશ (તેમ કરેછે.) હાં, ચાલ હવે, હું તારા ઉપર ઘોડો પલંગીને બેસું એટલે તું જરા નરમ પડું. (તેના ઉપર બેસેછે) બાપું બેહેન ! તું તો આડી અવળી જાછ. સીધે રસ્તે ચાલની ? મારામાં તે કાંઈ ભાર છે, જે તું અમળાઇ પડતી ચાલછ ? ચાલ બેહેન, ચાલ ઉતાવળી. જા રે ! એટલામાં તે થાકી જતાં હઈશું ? આ તે શી હાંફ ! લે ત્યારે હું આ ઉતરી. (તે ઉતરે છે ને લુગડાનો એક છેડો જોરથી ઝાલી રાખેછે, પણ ભાર ઓછો થયો એટલે હરિણિયે છલંગ મારી, તેથી લલિતા તેની સાથે ખેંચાઇને પડી, ને હાથમાંથી લુગડાનો છેડો સરી ગયો, એટલે હરિણી નાશી ગઈ, તેની પછવાડે દોડતા.) અરે સખી ! તું તો ઘણી ઉતાવળથી દોડછ. મારાથી તારી વાદે દોડાતું નથી. અરે ! તું તો સાંભળું નહિ એટલે આઘે જતી રહીછું, તેથી મારૂં કેહેવું વ્યર્થ છે. તારે આવાં નમેહેરાં થવું ઘટતું નથી. મારી વીતી સાંભળી હોત, તો તને ઘણી દયા આવત, એટલે મને એકલી મૂકીને જાત નહિ. હશે, હવે તને જે સારૂં લાગ્યું તે ખરૂં.

શંકરનંદના મહિનાનો રાગ, દેશ.

હાર આ દેખું ડુંગર તણી, વાંકી ચૂકી જણાય ;
ઉંચી નીચી તેમાં ટેકરી, ગણતાં તે ન ગણાય. ૧

પેલા પ્રવાહ ડુંગર તણા, એ તો વેહેતા રે જાય;
સર્પ જેવા દેખાયછે, જાણે ડસવા ધાય. ૨
વાદળી વિંટાઈ ટોચને, ઢાલવશો નિજ ભાર;
સ્નેહવર્ષાદ વર્ષાવીને, કરશો થંડી ગાર. ૩
ઓ રે અલી ભૂંડી વાદળી, શુણ મારી તું વાત;
થંડાને થંડું કરે તેમાં, મ્હોટી છે નહિ વાત. ૪
પણ હું તપેલી તાપથી, તે પર કરીને કૃપાય;
પડ તૂટી મુજ પર માવડી, જેથી બળતા જાય. ૫
બીજી પેલી દેખું ડુંગરી, લીલા પીળા પોશાક;
પાંખડી ફૂલ ફળ ભાત છે, મોર મૃગ વળી કાક. ૬
લેહેર લીલી પીળી લાખેણી, શોભાનો નહિ પાર;
સૌભાગ્યવંતી ઓ સુંદરી, તારે તો જેજેકાર. ૭
સાર નથી કશો માહરે, મારે નહિ શણગાર;
પણ મારે ગરજ તેની નથી, ઘટ્યો કાયાનો ભાર. ૮
હલકાં થયાં તરણા થકી, ઘટ્યો વકર બોજ;
એવી નિસાસણી હું થઈ, તમારે બાઈ મોજ. ૯
લો હવે તો રામ રામ છે, હું તો ચાલી રે જાઉં;
મળું જો મળાય માતતાતને, મારાં દુખડાં હું ગાઉં. ૧૦

(આગળ ચાલવા માંડેછે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, ચંપાનગરી.

જીવરાજ અને કમળા.

કમળા—મારી છોકરી છેલ્લીવારે કમોતથી મોઈ. ખુશીથી વળાવી તો ખરી, પણ શાય ચોઘડિયામાં વિદાય કરી, જે ફરીથી તેને

જોવા વારો આવ્યો નહિ. જે દિવસથી એના મોતની કાળોતરી આવી છે, તે દિવસથી એક ઘડી મને સાંભર્યા વિના રેહેતી નથી. રાત દિવસ એનું રટણ થયાં કરેછે. નિત્ય એનાં શમણાં આવેછે. આજે તો એણે મારી સાથે પારવની દુઃખની વાતો કરી, અને જાગી તો જતી દેખાઈ. મારે મ્હોડેથી નિંદા તો કયમ થાય, માનો ન માનો પણ એનો જીવ કમોતે ગયો, તેથી ભૂત થઈ અહિં આવી રહી છે.

જીવરાજ—મારા ને તારા વિચાર બધા મળેછે. હું તને માંડીને કહું તો તું હબકી જાઉ. મને પણ એ બીજે ત્રીજે દેખા દે છે. તે દિવસે આપણે પુણ્યદાન કરી દીધું, ને સ્નેહપુર જવાના દર્વાજા બાહાર મ્હોટી ધર્મશાળા બંધાવી, તેમાં મહાદેવનું દેવલ ચણાવ્યું, ને શિવની સ્થાપના કરી, ત્યારે જાણે એ આવીને મારી ડોકે બાઝી, ને કેહેવા લાગી, કે, "પિતાજી ! હું મરી ગઈ છું, પણ તમારૂં હેત મારા ઉપરથી ઓછું થયું નથી. મારે માટે તમે તમારૂં વૃદ્ધ શરીર બળાપો કરીને અર્ધુ કરી નાખ્યું, ને ઘણીખરી પુંજી મારી પછવાડે દાન કરીને પાર મૂકી." મને તે રાત્રે ધ્રુજારો વછૂટ્યો, ને જાગ્યો તો તેને દીઠી નહિ. રાત્ર પડેછે, કે હું તેને ઘરમાં ફરતી દેખતો ના હોઉં એવા ભણકારા વાગેછે. સોમવારે સોમવારે રાત્રની વેળાએ દર્વાજા બાહાર આપણી ધર્મશાળાના શિવાલયમાં પૂજા કરવા જાઉંછું, ત્યારે મશાલનું અજવાળું હોયછે, પણ આસપાસ આડી આંખે ધારતીથી જોઉંછું, કે તે મારી પછવાડે આવતી તો નથી? એકનું એક છોકરૂં, અવસ્થા થઈ એટલે કશી આશા નહી, ને ધન માલ આદિ ઉપભોગ કરવાનું ઘણું રહ્યું. પણ કોઈ પાછળ ભોગવનાર નહિ એટલે મન કહ્યું કયમ કરે. ઈશ્વરેચ્છા, નીપજ્યું તે ખરૂં. હશે. એ વાત હવે વધારે લંબાવામાં ફળ નથી, (બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરેછે) આજે તો આ બ્રાહ્મણો રૂદ્રી કરીને આવ્યા છે, તેમને દક્ષિણા આપી, સાથે લઈ, દર્શણ કરવા જાઉ છું.

(બ્રાહ્મણો રૂદ્રીનું ફળ આપી આશીર્વાદ ભણેછે અને દક્ષિણા લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, ચંપાનગરીની ભાગોળ.

લલિતા—ઓહો ! હું કેટલું બધું અથડાઈ ત્યારે આજે ચંપાનગરીનો પત્તો લાગ્યો, પેલા વટેમાર્ગુનું કલ્યાણ થજો, જે એણે મને સીધે રસ્તે પાડી, નહિકર અત્યારે ક્યાંય અરણ્યમાં ફાંફાં મારતી હોત. ચાલતાં દિવસ પણ ઓછા થયા નથી. વારૂ હવે ઘણી ધાસ્તી રહી નથી. ઓહો ! મારા નગરનો દર્વાજો પેલો સામો દેખાય; પણ તે અત્યારે બંધ છે. રાત્ર તો અર્ધી ગઈ છે એટલે બંધ હોયજ. ઠીક છે, આટલા દિવસ વગડામાં રાતવાસો રહ્યાં, ત્યારે એક રાત નગરની ભાગોળે પડી રહીશું, તો કાંઈ ભારે લાગવાનું નથી. અરે, આ તો કોઈ નવું સ્થાન થયેલું દેખાયછે. વાહ ! શી શોભાયમાન બાંધણી છે ! અરે ! મારા નગરની આસપાસ સારો ફેરફાર થયો, ત્યારે મારી સ્થિતિનો નઠારો ફેરફાર થયો. અત્યારે મારાં માબાપ શું કરતાં હશે ? તેઓને ખબર હશે, કે, અમારી છોકરી ભાગોળ લગી આવી છે; પણ દર્વાજો બંધ છે તેથી રાતવાસો રેહેવાને નિર્ભયસ્થાન ખોળે છે ? નારે તે બિચારાં ક્યાંથી જાણે ! વારૂ, મારી પ્રિય સખી પ્રભાવતી અહિ હશે કે સાસરે ? હું એને કેટલે બધે દાહાડે મળીશ ! તે મને જોશે અને મારા દુઃખની વાત જાણશે, ત્યારે કેટલી બધી દુખી થશે. અરે! આજ ભાગોળેથી હું સાસરે જવા નીકળી, ત્યારે કેટલો બધો દબદબો હતો ! કેટલા બધા લોક એકઠા થયા હતા ! તે સમયે મારા મનમાં કેવી આશા હતી ! ને આજે હું કેવી નિરાશ થઇ ગયેલી, દુખિયારણ થઈ પડી છું. મારો પંથીરામ તે દિવસે કેવી ઉલટથી મારી સાથે આવ્યો હતો. હું રાંડ પાપણી, તેને વગડામાં ઘાથી છુંદાઈ ગએલી, અને લોહી લોવાણ થઈ ગયેલી સ્થિતિમાં પડતો નાખીને ચાલતી થઇ હતી. અરે મારા પંથીરામ! તેં મારે માટે બહુ સહન કર્યું, ને મહા મુલ્યવાન તારો પ્રાણ પણ મારેજ માટે તેં ખોયો. હું નગરમાં જઈશ, ને તારી સ્ત્રી અને છોકરાં આશા ભેર મળવાને આવશે, તેમને હું શું ઉત્તર આપીશ ! અરે ભગવાન્, જેમ જેમ હું નગર પાસે આવતી ગઈ, તેમ

તેમ મારો પગ ભારે થવા લાગ્યો હતો, અને દિલ ગભરાયાં કરતું હતું, તેનાં બધાં આજ કારણ. અરે, મારા સંબંધી જે જે નિપજ્યું છે, તે તો કોઈના માનવામાં આવે નહિ એવું છે. આમ ઉભાં રહીને ક્યાં સુધી વિચાર કરવો. ચાલ, હવે તો આ સ્થાનમાં જઈને જરા આરામ લેઉં. (ધર્મશાળામાં પેસેછે.) અરે! આ તો ચારે મગ કબજા વિનાનું છે. પાલખો આદિ છે તેથી કામ હજી ચાલેછે. આ દર્વાજો ઉઘાડો રેહેછે, તેથી વળી કોઈ હરકત કરનાર આવી મળે તો પિડા થાય, માટે વધારે તપાસ કરી નિર્ભય જગ્યા શોધવી જરૂર છે. આ તો વચ્ચે શિવાલય હોય એમ જણાયછે. ચાલ માંહ. (માંહ પેસેછે.) હા! છેક માંહેલો. જે મંડપ છે, તેમાંજ દ્વાર ભીંડીને પેસવું.

(તેમ કરીને અંદર સૂવેછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, શિવાલય.

જીવરાજ, મશાલચી, કેટલાક બ્રાહ્મણ.

પેહેલો બ્રાહ્મણ—અરે દેવદત્ત, દ્વાર તો બંધ કરેલાં છે, એ શું હશે વારૂ?

બીજો બ્રાહ્મણ—કોઈ વળી માંહ પેઠું હશે, ને દ્વાર ભીડયાં હશે, તેમાં છળી શું કરવાને જાઓછો?

જીવરાજ—કમાડ ઉઘાડતા નથી, ને ભાંજગડ શી કરવા માંડી છે! (પાસે આવીને.) કમાડ દીધેલાં છે કે શું? (ડરીને આગલા મંડપમાં જતાં) માંહ કોઈ પેઠું હોય, ને બંધ કર્યાં હોય, તો બોલાવો જોઈયે, કોઈ બોલેછે?.

ત્રીજો બ્રાહ્મણ--માહ કોણ છે? જે હો તે ઉઘાડજો-ઓ-ઓ.

લલિતા—(ચકીત થઈને) જરા આંખ મળવા આવી હતી, તેટલામાં વળી આ કોણ પાપ આવ્યું? જો ઉઘાડીશ તો વળી ભોગ મળશે, માટે બોલવું નહિ.

ચોથો બ્રાહ્મણ--અરે, કેમ રે કોઈ બોલતું નથી! જે હો તે

ઝટ ઉઘાડો. અમારે શિવપૂજા કરવાનો નિયમ છે, માટે જો ઉઘાડશો નહિ તો કમાડ ઉતારવાં પડશે.

લલિતા—(માંહ રહી રહી.) હવે ચાલે એમ નથી. કોઈ પૂજાના નિયમવાળું છે, તેથી ધારતી તો નથી. ને નહિ ઉઘાડિયે તો કમાડ ઉતારીને માંહ આવશે, ત્યારે વધારે હરકત છે, માટે ચાલ ઉઘાડું. (તે ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉઘાડેછે, તેટલામાં મશાલવાળો જે આગળના મંડપમાં જીવરાજ પાસે ઉભો હતો, તેની મશાલનું ઝાંખુ અજવાળું લલિતાના કરમાઈ ગયેલા મ્હો ઉપર પડયું, તે જોઈને જીવરાજ જે છળ્યો ને છળ્યો રહ્યો હતો તે.)

જીવરાજ—નાસો રે ભાઈ નાસો. (તે દોડેછે ને તેની પછવાડે બ્રાહ્મણો પણ નાસેછે. દરવાજે પાસે આવ્યો, એટલે દોડ બંધ કરી, ઉતાવળી ચાલે જાયછે. જીવરાજ પાછેવાઈ જુવેછે ને આગળ ધરયાં કરેછે.)

લલિતા—(ભયભિત થઈને) ખરે, આ કોણ હશે? એ તો સર્વે મારાથી છળીને નાશી ગયા. મને પિશાચણી તો નહિ જાણી હોય? તે તેમની મેળે ગમે તેમ જાણો. પણ એ બધા નગરમાંથી આવ્યા હશે. ચાલ જો તેમ હોય તો હું પણ પાછળ પાછળ માંહ પેશી જાઉં એટલે નીકાલ આવે. (તે જાયછે.)

જીવરાજ—અલ્યા મશાલચી? મરની, પાછળ કયમ પડછ. પગ ભાગ્યા છે કે શું? (પછવાડેથી લલિતાની વેગળે છાયા દીઠી, એટલે વધારે દોડેછે, ને પાછળ નજર કર્યા વગર રેહેવાતું નથી. લલિતા પણ જે અંધારાને લીધે દરવાજામાં પેશી ગઈ હતી, તે ત્વરાથી તેમની પાછળ જાયછે.)

લલિતા—આ તો આશ્ચર્યકારક વાત છે. આગળ દોડેછે એનો ઘાટ તો મારા પિતા જેવો જણાયછે. ને વળી મારાજ ઘર ભણી બધા ધબડ ધબડ જાયછે. અરે એ તો નહિ હોય? જો ખરી વાત! આ મારા ઘરમાં પેઠા. અરે! ચાલ દોડ. તેઓ ચપોચપ માંહ પેશીને બારણાં બંધ કરી દેશે. (પેલા બધા ઘરમાં પેશી જાયછે, ને લલિતા પણ દોડીને માંહ પેસેછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, જીવરાજની હવેલી.

જીવરાજ, કમળા, બ્રાહ્મણો આદિ બીજાં માણસ, અને લલિતા.

જીવરાજ—અલી! ખાધોરે ખાધો! (ગભરાઈને વચ્ચે પથારી પડી હતી તેમાં પડેછે.)

કમળા—હાયરે આવડું શું છે? આ તમને શું થયું? તમે કેમ ઉછાલા મારો છો?

જીવરાજ—(ચૌકમાં લલિતાને જોઈને.) અરે! એ પેલી મોઈ પેલી, મને ખાવા આવી છે. મરેલી વેરી થઈને મારવા આવી છે રે મારા બાપ!!

કમળા—(ચૌકમાં જોઈ.) હાય રે ખરેસ્તો! એ તો આપણી લલિતા, જુવોને ડોળા કાહાડેછે.

પેહેલો બ્રાહ્મણ—અરે પિશાચ! પિશાચ! દુષ્ટ પિશાચ!

બીજો બ્રાહ્મણ—દુષ્ટ પિશાચિણી! ગમન કર, ગમન કર, નહિ કર અહિ ભસ્મ કરવી પડશે.

જીવરાજ—(છળી છળીને ઉછાળા મારેછે, તેને ત્રીજો અને ચોથો બ્રાહ્મણ તથા બીજા માણસો જોરથી દબાવી રાખેછે, તોપણ) અરે, એને મારી કાહાડો રે! નહિ કર .મારો જીવ જશે. (માણસો જે દીઠું તે તેના ઉપર ફેંકેછે.)

લલિતા—(મનમાં) મારા ઉપર ઈશ્વરનો કોપ થયો છે. હું જીવતી છું, તેમ છતાં મારાંજ માબાપ મને પિશાચિણી ગણી મારો ધિઃક્કાર કરેછે. અરે ઈશ્વર! (તે મારને નહિ ગણકારતાં બધાંની ખાતરી કરી આપવા આગળ ધસેછે એટલે.)

જીવરાજ તથા કમળા—હાયરે! રાંડ લોહી ચૂસવા આવી. (તેઓ અહિંથી તહિં દોડમદોડા કરેછે. બીજાં વેહેમી માણસો પણ વેગળાં ખશી જાયછે. ને છેટેથી જે હાથમાં આવ્યું તે તેના ઉપર ફેંકેછે.)

લલિતા— (એકપ્યાલો કપાળમાં વાગ્યો તેથી) હાય રે, હું મરી ગઈ, મને મરેલીને તમે શું કરવા મારોછો રે મારાં માબાપ! તમે આવાં નિર્દય થઈ ગયાં છો એમ જાણુત, તો હું અહિં શું કરવાને આવત રે. (મૂર્છાગત થઈ પડેછે.)

રસોઈયો—(એક ખુણે પડયો પડયો ઉંઘતો હતો તે કોઈના પગ તળે ડબાયો એટલે ઉછાળો મારીને.) અરે કોણ છે? અત્યારે કોણ છે?

ચોથો બ્રાહ્મણ—હવે હળવો મર હળવો. જો પેલી લલિતા પિશાચિણી થઈને આવી છે તે પેલી પડી. વધારે શોર કરીશ તો તારૂં લોહીજ ચૂશી ખાશે.

રસોઈયો—જા જા, બીકણ બૂમણા ! ભૂત તે આમ પડી રેહેતું હશે ? વળી ભૂત શું ? (ધરીને લલિતા પડી હતી ત્યાં જઈ તેનું માથુ ઉંચું કરી) અરે, આ તો લલિતા છે ! (ડરીને જરા પાછો ખસેછે.)

લલિતા—ભાઈ ! હું લલિતા જીવતી છું રે. નથી મોઈ.

રસોઈયો—બેહેન લલિતા ! તમે જીવતાં છો ?

લલિતા—હા હું જીવતી છું. દુઃખની મારી છું, પણ અહિ મને માબાપે વિના મોતે મારી નાંખી રે મારા બાપ ! મારા કપાળમાંથી લોહી બહુ વહ્યું તેથી મને તંમર ચડી છે.

રસોઈયો—(લોહી લોઈ નાંખીને) અરે વેહેમિયો ! તમે કોઈ કાંઈ નાંખશો નહિ. ભૂત નથી, પણ લલિતા જીવતી છે.

લલિતા—મારી વાહાલી માડી ! તું પણ મારાથી છળીને નાશી ગઈ છું કે શું ? (એક પછી એક બધાં ડરતાં ડરતાં પાસે આવતાં જાયછે.) મારી મા ક્યમ નથી આવતી ?

રસોઈયો—(આખમાં આંસુ આણીને.) બેહેન ! મહા કોપ થયો છે. તમને તો અમે બધાં મરી ગયેલાં જાણિયે છિયે, તેથી તમારી મા તમારાથી ડરે એમાં નવાઈ નથી.

લલિતા—હાય રે ! એવા સમાચાર અહિ કયા વેરિયે મોકલ્યા ?

રસોઈયો—તમારાજ સસરાના હાથનો કાગળ આવ્યો હતો, કે લલિતાને સાપ ડશ્યો તેથી મરી ગઈ છે.

લલિતા—શિવ ! શિવ ! શિવ ! આ બધાં છળદાસ અને પેલી રંડાનાં કર્મ. અરે ભગવાન્ ! એ તે કેવાં પ્રપંચી ?

રસોઈયો—છળદાસ કોણ ?

લલિતા—ભાઈ, એ વાત લાંબી છે. મને મારો વર મારી નંખાવા લઈ ગયો હતો, તો હું પારકાને શો દોષ દેઉં ?

રસોઈયો—શેઠ, શેઠાણી, તમે ક્યાં સંતાઈ પેઠાં છો ? આવોની, આ તો કોપની વાત ! (તેમને શોધી કાહાડેછે.)

જીવરાજ—એ રંડા ગઈ કે છે ?

રસોઈયો—રંડા કોને કોહોછો ? આ તે શું ગાંડપણ ! આપણી

લલિતાને એનો વર મારી નંખાવતો હતો, તેમાંથી નાશીને આવી છે, ને તમે આ શું બકોછો ! જાઓ મારા શેઠ, જરા તો વિચાર કરો !

કમળા તથા જીવરાજ—હેં ! અમારી છોકરી જીવતી આવી છે ?

રસોઇયો—હા, હા, આવો.

લલિતા—(તેમને આવતાં જોઈ.) ઓ મારાં માબાપ ! તમે મને મુવેલી જાણી ? હાય રે માડી ! મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગવાં બાકી રહ્યાં છે. (તેની કોટે બાઝી રડેછે.)

કમળા તથા જીવરાજ—ઓ મારી વાહાલી છોકરી ! તું આવડી દુઃખી થઈ? અરે, આ તે સ્વપ્ન કે ખરેખરી વાત? (જીવરાજ મૂર્છા ખાઈ પડેછે.)

લલિતા—(તેને બાઝીને.) પિતાજી, ખરી વાત. સ્વપ્ન નથી, તમે હબકશો નહિ. હું જીવતી છું, પણ મેં જે દુઃખ વેઠ્યું છે, એ જો તમે બધું સાંભળો, તો અત્યારે તમારો પ્રાણ નીકળી જાય, ને મારાથી કેહેવાય પણ નહિ.

જીવરાજ—(સાવધાન થઈને) ઓ મારી બાપુડી ! તું બહુ દુખી થઈ, પણ ભગવાને તને જીવતી ઘેર આણી, એની સાથે સરખાવતાં તારૂં દુઃખ તારે ગણતરીમાં આણવું નહિ, મારાથી સાંભળી શકાતું નથી.

કમળા—બાપુ ! પંથીરામ ક્યાં ? એ કેમ તારી સાથે નથી ?

લલિતા—માતા ! તે મને ઉગારવા જતાં મરાયો. અરે ! હું પાપણી મોઈ હોત, ને એ ઉગર્યો હોત તો ઠીક થાત. એની વહૂને હવે હું શું કહીશ. અરે ! એનો છોકરો એના પંથાબાપા માગશે તો હું ક્યાંથી આણીશ ? (રડેછે.)

જીવરાજ—દીકરી ! તું બળાપો કર મા. એનાં બાયડી છોકરાં સદા આપણા રક્ષણ નીચે રેહેશે.

લલિતા—પણ પિતાજી, પંથીરામની જગ્યા આપણાથી નહિ પૂરાય. અરે, એને અહિં બોલાવી લાવો. (એક જણ બોલાવા દોડી જાયછે.)

કમળા—દીકરી ! મારી વાહાલી દીકરી ! તું આમ રડ રડ કરીશ તો થાક ને દુઃખની મારી લેવાઈ જઈશ. જાઓ ભાઈયો, કોઈ એની સખીને બોલાવી લાવો, જે એ એને જરા સમજાવે. (એક જણ જાયછે.)

લલિતા—શું મારી પ્રભાવતી અહિં આવી છે?

જીવરાજ—હા, બાપુડી! તે આવી ત્યારની તારૂં મોત જાણી ને, બીચારી સોરીને અર્ધી થઈ ગઈ છે.

કમળા—અરે, એનાથી ઘરમાં પગતો શાનો મૂકાય, પણ આપણા બારણા સામું જુવેછે, કે મને દેખેછે, તો તેનાથી રડી જવાય છે. અરે બેહેન! અમને કાંઈ ઓછું થતું નોહોતું, પણ એના બળાપા સાથે જ્યારે અમારી બળતરા મેળવતા ત્યારે તે ઘણો વધી પડતો.

પ્રભાવતી—(પ્રવેશ કરીને) ઓ મારી પ્રિય સખી! (તને વળગી પડેછે)

લલિતા—(વળગીને ખુબ રડ્યા પછી) ઓ મારી પ્રાણ સખી, તું પણ સાસરે જઈ આવી, ને હું પણ સાસરે જઈ આવી. તું તો થોડી વેળાને માટે આવી, પણ હું તો હવે સદાને માટે આવી. સખી, મારા સંસારની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી.

પ્રભાવતી—મારી પ્રિયસખી, તું શું કેહેછે, આ તે શી ગજબની વાત.

લલિતા—જગતમાં જેટલો ગજબ હોય તેટલો સમરાઈને મારા ઉપર ગુજર્યો છે. સખી, માતા, પિતા, મારૂં હૈયું એટલું બધું ઉભરાઈ આવ્યું છે, કે તે ખાલી કર્યા વિના અમુઝણનો ડચુરો મારા પ્રાણ કાહાડી નાંખશે.

પ્રભાવતી—સખી, તારા હૈયાનો ભાર તું ખાલી કરી દે, અને અમને વેંહેંચી આપ કે તને શાન્તિ વળે.

લલિતા—અરે, મને સાસરે વળાવી હોત નહિ તો આશાથી જીવાત, પણ મારી બધી આશા હવે ધૂળમાં રગદોળાઈ ગઈ. (બેસેછે.) હું સસરાને ઘેર જઈને બેઠી, કે મારી સાસુ નણંદે મારી સાથે કજિયો માંડ્યો. મારા સસરા પેલા નાશી ગયેલાને ખોળવા ગયા હતા, તે આવ્યા પછી તે દુખિયારાએ પોતાનો ઘણો બળાપો જણાવ્યો. અરે, એ બિચારા પેલિયોના દુ:ખથી સદાના બળેલા છે. પણ હવે તો તેમની બળતાનો પાર નહિ હોય. ઘરબાર વિનાનો, દામ ઠામ, ને હામવિનાનો, અને પોતાના કુછંદી છૈયા વિનાનો, હવે તો એકલા મોતને આશરે પડ્યો હશે. એમના સારા સ્વભાવને લીધે મને એમની ઘણી દયા આવેછે. અરે! હવે એમનું શું થશે.

પ્રભાવતી—ત્યારે શું નંદનકુમારને કાંઇ થયું છે?

લલિતા—હા સખી, ખાડો ખોદે તે પડે. હવણાં હું બધું કહુંછું, પણ પિતા, મારા સસરાની તમે સંભાળ લેજો. એ દુખિયારાને દુ:ખમાંથી ટાળવાને તમે એને આશરો આપજો. એના દીકરાએ એનું સર્વસ્વ ઉડાવી દઈને એને દરિદ્રતાની રાખે રઝળાવ્યો છે.

જીવરાજ—બાપુ! તું એમની ચિંતા કરીશ નહિ. હું મારી જાતે એમની પાસે જઈને જેવો કહેશે તેવો આશરો આપીશ, અને સુખી કરીશ.

લલિતા—પણ પિતાજી! એમના મનનો ભડકો તમે શી રીતે ઓલવશો? અરે! મારા કાળજામાં હવે ભડકા ઉઠ્યા છે, એવા એમના હૈયામાં ઉઠતા હશે તે તમારાથી નહિ ઓલવાય.

કમળા—નંદનકુમાર રૂપી લાય મારા કાળજામાં લાગી તેમ તેનામાં પણ લાગી હશે. અરે ભગવાન્! આ તે શો કોપ?

લલિતા—સખી, એક મૂર્ખ, અભણ, અને સર્વે દુર્ગુણના ભરેલાને મારી જરા પણ દયા આવી નહિ. એણે વિનાપરાધે મારા ઉપર કોપીને મને આ ગાલ ઉપર લાતો મારી તેથી હજી પણ મોતીની ભાત મારે ગાલે ઉઠી રહી છે.

પ્રભાવતી—નઠોર, નાદાન.

લલિતા—અરે, એટલેથી મારો છૂટકો ના કર્યો, પણ લાતોનો પ્રહાર એટલો બધો કર્યો, કે હજી તે મને સાલેછે. અરે, એટલાથી તે ધરાયો નહિ. હું જરા શુદ્ધિમાં આવી તો એક જંગલમાંના ખંડેરમાં ગાંસડીમાં બાંધેલી કફ્પાંતથી છૂટી.

જીવરાજ—ઉંઘમાં તને ગાંસડીમાં બાંધીને ચંડાળ લઈ ગયો હશે.

લલિતા—એની વાહાલી ગણિકા અને દુષ્ટ છળદાસે મળીને એ બધી ગોઠવણ કરી હશે.

જીવરાજ—તારા મરી ગયાનો કાગળ પણ એમણેજ જૂઠો લખ્યો હશે.

લલિતા—હા, એમજ થયું હશે. પણ મને મારી નાંખવાને કહેલું તે પૂરવિયો, એ બધાંને ઠૂર કરીને, મારી પછવાડે ધાયો. અરે, એ

કાળમુખાને સંભારતાં હું કંપુંછું. એ મને અયોગ્ય વચન કેહેવા લાગ્યો, ને હું ગભરાવા લાગી. તેવામાં મારા પંથીરામને પેલાની શોધ કરવા મોકલ્યો હતો તે અચાનક ત્યાં આવી પોહોંચ્યો.

જીવરાજ—અરે, ત્યારે પૂરવિયાની સાથે લડતાં તે મરાયો?

લલિતા—હા પિતાજી, મારૂં રક્ષણ કરવા જતાં તે મરાયો. અરે, તે વેળાનો એનો ગાભરો દેખાવ મારી દૃષ્ટિએ આવેછે. પંથીરામ! પંથીરામ! મારા વાહાલા પંથીરામ!

પંથીરામની સ્ત્રી—(પોતાના છોકરા સહિત પ્રવેશ કરીને રડતાં) અરે, મારા ધણીને શું થયું? મારો અવતાર કેમ જશે?

લલિતા—બાઈ! મારે માટે એ મરાયો, તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજે. છોકરા, બાપુ, મારા ભાઈ! તારા પંથીબાપા મારે માટે મુઆ જાણી, તું તારી નિર્દોષ આંતરડી કકળાવીને મારા ઉપર નિશ્વાસ નાંખીશ નહિ. અરે, એ નિશ્વાસની જ્વાળાએ બળી જતાં પણ મારો છૂટકો નહિ થાય.

છોકરો—(રડતાં) મારા પંથીબાપાને તમે ના લાવ્યાં. તે શું પછવાડેથી આવશે?

લલિતા—ભાઈ! હવે હું તને શું ઉત્તર આપું. એ મારે માટે મુવો છે, તો તું મારૂં દુઃખી થતું કાળજું કોરી નાંખ, અરે! તે છૂંદી નાંખ, કે આ વેળાના દુઃખમાંથી હું છૂટું. બાપુ! તારા પંથીબાપા મારો પ્રાણ કાહાડતાં પણ મળી શકતા હોય તો લે. જેણે મારે માટે પ્રાણ આપ્યો તેને માટે, મારો પ્રાણ આપવાને હું તૈયાર છું.

પંથીરામની સ્ત્રી—(રડતી રડતી) બેહેન! જે થયું તે થયું. અમારા ભાગ્યમાંથી એ જવાના હતા તો તે બીજી રીતે પણ જાત, તે કરતાં, પોતાના ધણીની સેવા કરવામાં તે મુઆ છે, તો તેથી મને જરા સરખો પણ દિલાસો છે.

પ્રભાવતી—અરે, એ મુઓ નથી, પણ જગતમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે. ધણીની ચાકરી કરતાં એને વિત્યાની વાતો તાજી રેહેવાથી એનો કીર્ત્તિ દેહ બંધાયલો રેહેશે. બાઈ! તમે વધારે બળાપો કરો નહિ. લલિતા! તારી કર્મ કથા આગળ ચલાવ.

લલિતા—(ઉઠીને) એક પર્વતપુરીના—અરે, ઓહ, મારૂં કાળજું ચંપાઇ જાય છે. ઝાઝું નથી બોલાતું. ઓહ, ઓહ. સાર એ જે, મહાકષ્ટ વેઠતી અહિં આવીછું. (અમળાઈ પડેછે.)

કમળા—બાપુ, પરમેશ્વર તને સાહાય થયા. (તેને ઝીલી રાખેછે.)

પ્રભાવતી—હા, પરમેશ્વર એને આ વેળાએ સાહાય થયા તે એટલા માટે, કે. એ એની વીતી કહીને અવિચારથી પોતાની વાહાલી દીકરિયોને દુઃખ દરિયામાં નાંખનાર તેમનાં માબાપ બોધ લે. અરે! મારી સખીના દાખલા ઉપરથી જો કોઈ બોધ લેશે નહિ તો પરમેશ્વર તેના ઉપર રૂઠશે. અને તેના ઉપર આફત વરસાવશે.

(આસપાસના લોકો એકઠા થઇ જાયછે અને આશ્ચર્ય પામી એક બીજાને પૂછપરછ કરેછે.)

લલિતા—પિતાજી! મારા આવ્યાની વાત ચાલશે તેમ આખું પુર ઉલટી આવશે, માટે આપણે બંધાવેલા પેલા પુરાલયમાં ચાલો; ત્યાં જરાવાર હું વિશ્રામ લઈશ એટલામાં લોકો આવશે, તેમને મારી વીતી કહી સંભળાવીશ, અને તેથીજ મારી અમુઝણ સમશે.

જીવરાજ—ઠીક ત્યારે, (બધાં ત્યાં જાયછે, અને સવાર થતાં આખું પુરાલય ઉભરાઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, પુરાલય.

જીવરાજ, કમળા, લલિતા, પ્રભાવતી અને પુરજનો.

જીવરાજ—જોયું બેહેન! નગરના લોકોનો તારા ઉપર કેટલો બધો ભાવ છે?

લલિતા—હા પિતાજી! (વક્ત્રાસન ઉપર ચઢીને) પુરજનો! મારા ઉપરના સ્નેહભાવને લીધે તમે મારી વીતી સાંભળવાને અધીરાં થઈ એકઠાં થયાં છો તો મારી કર્મકથા સાંભળોઃ—

શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે—એ રાગ.

અરે દુઃખ શું કહું મારૂં રે, શુણ્યે દિલ દુખશે તમારૂં રે. ટેક.
કુલીન કુટુંબને શોધી દીધી મને, સુખ સારૂં સારે ઘેર;
સુખ તો ગયું કડ્યાંય દુખઝાડ ઉગ્યાં, ઉલટો થયો કુડો કેર. અરે દુઃખ૦

હું જાણતી જે હશે વર રૂડો, સારાંનો સારો સુત;
રૂડી જોડી થવા રટણુજ કીધાં, પણ તે નીકળિયો કપૂત. અરે દુઃખ૦ ૨
યોગ્ય થઈ વયે ત્યારે ગઈ હું, હર્ષથી સસરાને ઘેર;
વેશ્યાનો યારી હતો વર મારો. પ્રીછો તેની કહું પેર. અરે દુઃખ૦ ૩
ઘરબાર છાનાં વેચી ધન સોંપ્યું, ગણિકા વા'લી તેને હાથ;
દોષ છૂપાવવા છાની તે નાઠી, નાઠો પાછળ મારો નાથ. અરે દુઃખ૦ ૪
સસરા મારા શોધવાને ગયા'તા, નણદી સાસુ હતાં ઘેર;
ગઈ તેવી તેઓએ રાડ મચાવી, જાણે જૂનું હોય વેર. અરે દુઃખ૦ ૫
પગલાં નઠારાંની હું તો નિસાસણી, તેથી વળ્યું સત્યાનાશ,
એવા બીજા અપવાદ મુકી મને, બહુ ઉપજાવ્યો ત્રાસ. અરે દુઃખ૦ ૬
સસરો ને સ્વામિ આવ્યા ઘેર પાછા, તોપણ કંકાસ તેમ;
ઘાટ જુવો એવા કુલીનના ઘરનો, કુલીન કે'વાં એવાં કેમ. અરે દુઃખ૦ ૭
વરને વા'લ કરી મળવા ગઈ તો, ઢોળી પાડી મારી લાત;
એક વાગી કાનના કાપ પર તે, જુવો તેની ગાલે ભાત. અરે દુઃખ૦ ૮
કોણ માબાપની કોણ હું કન્યા, કેવો મળ્યો મને કાન્ત !
સંસારનાં સુખ સાસરે શોધતાં, કેવી રડી હું એકાન્ત. અરે દુઃખ૦ ૯
ખંમા ખંમા કે'વા માણસ મુજને, પિયરમાં નહિ કાંઈ પાર;
ચોબીલી થઈ મૂર્ખ નાથ મળ્યેથી, રડવું રહ્યું ચોધાર. અરે દુઃખ૦ ૧૦
હું અબળા મારૂં જોર શું ઝાઝું, દુઃખની મારી સૂતી દૂર;
ઉંઘી ત્યારે મારી ગાંસડી બાંધી, કોહોની મારી શી કસૂર. અરે દુઃખ૦ ૧૧
વગડાની વાડીના ઘરમાં મૂકી મને, છૂટી તો પાસે ન કોય;
પાછળ એક પૂરવિયો પડ્યો, તેણે પકડી પાડી, નાઠી તોય.અરેદુઃખ૦૧૨
કા'ડી કટારી કે' મારૂંછું તુજને, મળતો આમાં તુજ નાથ;
પણ છોડું જો તું માન્ય કરે મારૂં, થઈ મારી રેહે મુજ સાથ. અરે દુઃખ૦૧૩
શૂણી વચન ભૂંડું ક્રોધ ચડ્યો મને, પણ મારૂં શું ત્યાં જોર;
લાજ લેવા ધસ્યો આવી અંગે તેવો,પાછળથી થયો શોર. અરે દુઃખ૦૧૪
મુજ સ્વામિ, સસરાને શોધવા કાજે, પ્રેર્યો હતો પંથીરામ;
આવી અચાનક એણે અડાવ્યો, પણ તેથી કથળ્યું કામ. અરે દુઃખ૦૧૫

મારામારીમાં મરાયો તે, જોઈ હું પડી થઈ બેશુદ્ધ;
પર્વતપુરીનો રાજા આવ્યો ત્યાં, તે પણ એવો અબુદ્ધ. અરે દુઃખ૦ ૧૬
મારી પૂરવિયાને, પટરાણી કરવા, લઈ ચાલ્યો પોતાને પુર;
કેદ કરી મુને મેહેલમાં જઈને, પાસે નદી ભરપૂર. અરે દુઃખ૦ ૧૭
જાળવવા લાજ જાવું મેં ધાર્યું, પણ નાસવાનો ન ઠામ;
ઉંચી અગાશી ઉપરથી પડી હું, નદીમાં લઈ રામ નામ. અરે દુઃખ૦ ૧૮
હાથ ચડયું લાકડું પાણી પીતાં, બાઝી, ભૂલી પછી ભાન;
ત્યાંથી ગઈ ક્યાં, કોણે મુને કા'ડી, તેની નથી શુદ્ધ સાન. અરે દુઃખ૦ ૧૯
વર મારાની વા'લી વેશ્યાની બે'ની, શુદ્ધિ આવ્યે જોઈ પાસ;
કર્મનો જોગ કેવો આવી બનિયો, ઉપજ્યો અતિ મને ત્રાસ. અરે દુઃખ૦ ૨૦
મારી કને કુડાં કર્મ કરાવા વેશ્યાનો હુતો વિચાર;
સાંભળીને હૈયાસૂની થઈ હું, આંખે ચાલી આંસુ ધાર. અરે દુઃખ૦ ૨૧
એકાંત મેડીથી નાશી જવાને, મધરાત ગઈ જે વાર;
છોડી પલંગની પાટી બાંધીને, નીકળી ચાલી પુર પાર. અરે દુઃખ૦ ૨૨
વિજળી ઝબકતાં કોઈ પુરૂષે, મૂકી મારી પૂઠે દોટ;
જાણ્યું ઝલાઈશ તેથી ત્વરાથી, ચાલી સૂકાવી હું ચોટ. અરે દુઃખ૦ ૨૩
ગાજવીજ થાય વિવિધ પ્રકારે, તેમાં અંધારી રાત;
દોડી મરૂં અખડાઈ પડું, જુવો, કાંટા સોરાયાની ભાત. અરે દુઃખ૦ ૨૪
થાતાં પ્રભાત ગઈ છેક થાકી, ઉજાગરે બળે નેન;
સીતળ ઝાડછાયા નીચે સૂતી, પણ ન પડે ચિત્ત ચે'ન. અરે દુઃખ૦ ૨૫
થોડી વારે મારા નાથના મિત્રનો, આવ્યો કુભાન્ડી દાસ;
લાતો મારી મને ચોટલે ઝાલી, ધસડી ગયો જ્યાં ઘાસ. અરે દુઃખ૦ ૨૬
વાંસો છોલાયો ને લોહી વહ્યું પણ, તેને દયા નહિ દિલ;
નાંખી નીચે ગળું ખૂબ દબાવ્યું, જીવ જવા નહિ ઢીલ. અરે દુઃખ૦ ૨૭
યોગ ઈશે આણ્યો અચરજ જેવો, હરિણ પૂઠે આવ્યો વાઘ;
બચવા કુભાન્ડી કૂદ્યો જેવો, તેવો વાઘે ઝાલ્યો લઈ લાગ. અરે દુઃખ૦ ૨૮
ઘાસે ઢંકાયલી હું તો બચી, પછી ચાલી મૂકી તે ઠાર;
પા'ડ પ્રૌઢા નદી નાળાં ગુફાઓ, ભયભિત ભાસે અપાર. અરે દુઃખ૦ ૨૯

દુઃખ વેઠી વેઠી થાકી ગઈ હું, બાકી રહી નહિ એક;
રૂપ ને રંગ બધુ બદલાતે, માબાપ ભૂલ્યાં છેક. અરે દુઃખ૦ ૩૦
ભરપૂર હું જે ઘણી ખરી વાતે, તેના થયા આવા હાલ;
બીજી બીચારી હશે બહુ દુખી, કોણ લે છે સંભાળ. અરે દુઃખ૦ ૩૧
સબળા પુરૂષ છે ને અબળા અમે તો, લો તો સંભાળ લેવાય;
વેહેતી મુકો દયા દૂર કરીને તો. ના કોઈયે ના કેહેવાય. અરે દુઃખ૦ ૩૨
દુઃખ બીજાં ઘણાં અમ અબળાને, ભાઈ બાપને ન જણાય;
છાનાં શોકાઈયે, દુખી બહુ થઈયે, અમથી ઉપાય શો થાય. અરેદુઃખ૦ ૩૩
નીચે બેશીને વિચાર કરયેથી, તમને જણાશે ભૂલ;
બેહેનો પુત્રિયોનાં દુઃખ વિદારશો, તો તો મળશે ફૂલ. અરે દુઃખ૦ ૩૪
ન્હાનપણે તમે પરણાવો પુત્રી, કેહેવાતું શોધો કુળ;
ગુણ કે અવગુણ કાંઈ જુવો નહિ, તેમાં તમારી છે ભૂલ. અરે દુઃખ૦ ૩૫
દશો દિશા ભણી દૃષ્ટિ કરૂંછું તો, દુઃખ દુઃખ દુઃખ દુઃખ;
આવા જીવતરથી તો મરણ ભલું જ્યારે સ્વપ્ને ભોગવવા ન સુખ;
અરે દુઃખ શું કહું મારૂં રે, મરણ તો સૌથી સારૂં રે. ૩૬

(તે વક્ત્રાસનમાં થાકને લીધે પડી જાયછે.)

પ્રભાવતી—પ્રિયસખી, તું બહુ સોસાઈ ગઈ છું.

લલિતા—(ધીરે રહીને) સખી, મારાથી જીવાયું છે તે તમને બધાંને જોવા, અને આટલું તમારી સર્વેની આગળ કેહેવાનેજ. બાકી મારામાં હવે કશી શક્તિ રહી નથી, કાંઈ જીવન રહ્યું નથી. મારા કરી આપેલા જીવનની સાથે મારૂં બધું જીવન ગયું (જુસ્સાથી) અરે! આ પ્રમાણે મારા જેવી હજારો અને લાખો લાચાર છોકરિયો દુઃખી હશે તેની દાઝ કોઈ દીલે લેતું નથી. પશુ ગાય ને પશુ દીકરી દોરે ત્યાં જાય. અરે! એવી નિર્દોષ દીકરિયોના ત્રાસ લેનારા, પોતાના ઘરની ખોટી પ્રતિષ્ઠા વધારવાનેમાટે નામના કુલીન પણ રાક્ષસ, પાપી, ચાંડાલ, અને પતિત પતિયોને પરણાવીને, ગરીબ અબળાઓને દુઃખમાં નાંખનાર પાપિયોના ઉપર બ્રહ્માંડ ટૂટી પડજો, અને જગતમાં વર્ષાદ વરસવાને બદલે પરમેશ્વરના કોપનો વર્ષાદ ટૂટી પડજો, કે તેમની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવ્યેથી અમારી ક-

કળતી આંતરડીને વધારે કકળાવતાં અટકી પડે, અરે ! ઓ ! અરે રે ! ઓ ! ઓ ! પ્રભુ ! ખોળે લે. (સોશિત થઈ નીચે પડેછે.)

જીવરાજ—અરેરે ! આ શો ગજબ ! (રડેછે.)

પ્રભાવતી—દુઃખ ભડકાથી બળી જતો જીવ હવે ઉડી ગયો. ઓ સખી ! તું આવું કહીને બળતા કરવાને શું કરવાને આવી રે. (રડેછે)

કમળા—(રડતાં) ઓ દીકરી ! આ દુઃખડામતો તેં સજ્જડ બેસાર્યો, ને તારા માબાપને દુઃખની ચિતામાં બળતાં નાંખીને નાશી ગઈરે દીકરી. (બધાં કલ્પાન્ત કરેછે.)

પ્રભાવતી—મારી છાતી ઘણી ભરાઇ આવેછે. દુઃખના આવેશમાં કાંઈ બોલવાનું મને મન થાયછે. અરે પિતા અને માતાઓ ! ભાઈ અને બેહેનો ! તમારી સર્વેની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઈ છે, તે ઉપરથી તમારો લલિતા ઉપરનો પ્રેમ જણાઈ આવેછે. તમારાં સર્વનાં મન હવાણાં ગળગળિત થયાં છે, પણ આવાં દુઃખ ઘણી અબળાઓ સહન કરેછે, અને તેનું કારણ તમારી અણસમજણ વિના બીજું કાંઈ નથી. નઠારા ચાલતા આવેલા ચાલથી જે નુકસાન અને દુઃખ થાયછે, તે જોવું હોય તો આ મારી સખીને જુવો. મારા મનમાં આપણી રીત ભાતનો ઘણો ધિઃકાર આવ્યો છે, માટે તમને કાંઈ પણ કહ્યા વિના મારૂં હૃદય ઉકળતું હેઠે બેસશે નહિ.

કેટલીક સ્ત્રિયો—રે પ્રભાવતી ! તમે સત્ય કોહોછો. તમારે જે કેહેવું હોય તે કોહો, કે, એકલપેટા પુરૂષોની આખો ઉઘડે.

પ્રભાવતી—(વક્તાસન ઉપર ચડીને) (બેલાવર રાગ.)

ધિઃક હિંદુ ભાઈ ધિઃક છે, ધિઃક નામ તમારૂં;
ખોટી તમારી રીતથી, બાળો જીવતર અમારૂં. ધિઃક૦ ૧
જૂના ઋષિ તમે ક્યાં ગયા, ઠામ ક્યાં જઈ લીધાં;
દેશ કાળ સહુ જોઈને, જેણે શાસ્ત્રજ કીધાં. ધિઃક૦ ૨
વંશજ સારા નીપજ્યા, નામ સારાં કા'ડ્યાં !
પાણી શાસ્ત્ર પર ફેરવી, ઉંડા કૂપમાં ગાડ્યાં. ધિઃક૦ ૩
આળસ્યમાં ઉંઘ્યા ઘણું, નામ પૂર્વનું બોળ્યું;
નીચે બેશી ન તપાશિયું, એક પાનું ન ખોળ્યું. ધિઃક૦ ૪

પોથાં સહુ થોથાં ગણ્યાં, ડાચાંને કીધાં સાચાં;
લક્ષણ સારાં મૂકીને, અપલક્ષણ જાચ્યાં. ધિઃક૦ ૫
ભ્રષ્ટ થયા જેમ ભાઈયો! તેમ બુદ્ધિ બગડી;
એક ખોટાથી બીજું થયું, એમ રીતિયો ગગડી. ધિઃક૦ ૬
મરતા મનુષ્ય પર બેશીને, મસ મિષ્ટાન ખાઓ;
કાયટાં ખાઓ કેરનાં, તેનો માલ વેચાવો. ધિઃક૦ ૭
ત્યારે સારી બુદ્ધિ ક્યાં થકી, સારી કરણી ક્યાંથી?
પાર ઉતરણી એવી તો! જેવું મંડાણ જ્યાંથી. ધિઃક૦ ૮
અર્ધાંગના સ્ત્રી પુરૂષની, ભાગિયણ તે અર્ધી;
દાવો કરશો તે નવ કરે, થાય નહિ તે પાવરધી. ધિઃક૦ ૯
મારે મૂર્ખ રાખો તેહને, વિદ્યા તો ન ભણાવો;
અજ્ઞાન છે એવું દાખવી, છાનું કાંઈ ન જણાવો. ધિઃક૦ ૧૦
મૂર્ખી શંખણિયો નીપજે, કૂડાં કૃત્ય કરનારી;
છોકરાં તેનાં તેહવાં, બુદ્ધિ ક્યાં થકી સારી! ધિઃક૦ ૧૧
કોપશો મારા બોલથી, પણ હું બળી બોલું;
માનશો નહિ જો માહરૂં, તો તો નક્કી બોળું. ધિઃક૦ ૧૨
કુલીન કહો તમે કોણને, કાંઈ ભેદ વિચારો;
વગર વિચારે વાંદરા! ફાળથી બાળ મારો. ધિઃક૦ ૧૩
વિદ્યા, તપ, ને ધન થકી, મૂળ કુળ બંધાયાં;
તે પછી ત્યારથી ચાલિયાં, મૂળ તેણે સાહ્યાં. ધિઃક૦ ૧૪
તે કુળના પછી વંશમાં, ત્રણમાંનું ન એકે;
તોપણ તે કુળ જામિયું, જોયું છે ન વિવેકે. ધિઃક૦ ૧૫
કાપી, ઘશી, તાપી, ટીપીને, જેમ સોનું નરખો;
ગુણ, શીલ, કુળ, કર્મથી, પુરૂષો કાં ન પરખો. ધિઃક૦ ૧૬
રીતિ ખરી તમે છોડીને, કેહેવાતાં કુળ શોધો;
મૂઢમતિ વ્યસની જુવો, શાણીનો વર ગોધો. ધિઃક૦ ૧૭
આવા બિચારીને નવ મળે, સુખ સ્વપ્ને ક્યાંથી?
દુઃખે દિવસ તે પૂરા કરી, છૂટે ત્યારે ત્યાંથી. ધિઃક૦ ૧૮

ફાંસા ગળે ઘાલે કેટલી, કેટલી કૂવા પૂરે;
ઝેર ઘોળેછે કેટલી, કેટલી દુઃખે ઝુરે. ધિઃક૦ ૧૯
બીજા લોકો જાણે હિંદુને, ઘણા પોચા હૃદયના;
પણ પાળી રાખે પેટમાં, તે તો જાણે જે ઘરના. ધિઃક૦ ૨૦
દયા બીજાં પ્રાણી પર કરો, દિકરિયોને રીબાવો;
મનુષ્ય હત્યારાં ઓ માનવી! ક્યાંનો તે પર દાવો. ધિઃક૦ ૨૧
ન્હાનપણે પરણાવવા, ક્યાંનું શાસ્ત્રજ લાવ્યા;
ધારા સ્વયંવરના જૂના, એ તે કોણે ભૂલાવ્યા. ધિઃક૦ ૨૨
હક જે છિનાવે છોરૂના, તેને ઘાણીમાં ઘાલો;
લટકાવો ફાંશી લાકડે, પેસારો શૂળી ભાલો. ધિઃક૦ ૨૩
આવા સગા તમે ફાંશિયા, સ્નેહી થઈ પાસે આવો;
પૂર્વનાં વેર પૂરાં થવા, સત્યાનાશ વળાવો. ધિઃક૦ ૨૪
"કન્યાને ગાય બે એક છે, એ તો દોરે ત્યાં જાય"
જુલમ કરાવો એવું કહી, કોહોની કેમ સેં'વાય? ધિઃક૦ ૨૫
બીજા કસાઈ કિયા તમ થકી, તમે દુષ્ટા પાપી;
આંખે જોઈ પ્રિય પુત્રીનાં, ગળાં નાંખોછો કાપી. ધિઃક૦ ૨૬
જુવો પ્રત્યક્ષ ઓ પાપિયો, કૃત્ય આવાં તમારાં;
કેમ દુષ્ટો! તમે ના જુવો, શાં છે દુઃખ અમારાં. ધિઃક૦ ૨૭
ખુન કરાવ્યાં તમે ઘણાં, તોય કયમ નથી ધ્રાયા?
ભોગ માગો કુળી બાળના, ધિઃક છે તમ કાયા. ધિઃક૦ ૨૮
એતી લલિતાના ભોગથી, અમારાં દુઃખ બાળો;
નહિ તો પ્રભુજી રીસાવીને, કોપ કરશે કાળો. ધિઃક૦ ૨૯

(તે શોશિત થઈ બંધ પડેછે એટલે)

બીજી સ્ત્રિયો— (પરજિયો ગાયછે.)

સતીનો કોપ સમાવજો દેખી દુખિયો દેખાવ
નહિ તો પીડાશો એના કોપથી, માટે કરવા નિભાવ. સતીનો. ૧
બાળા બળી ગઈ બાપડારે, એવી બળે બહુ નાર
તેવીનાં દુઃખ બધાં કાપવા, લેજો મને નરનાર. સતીનો. ૨

ગુણે કુલીન ગણ્યા શાસ્ત્રમાં રે, ગુણ ગુણથી ગુંથાય
હજારી ગુલાબ નવ ગુંથશો, વાસ જુદા વશી જાય. સતીનો. ૩
ગુણે રૂપે સારો શોભતો રે, મળતો આવે સ્વભાવ
એવો શોધીને વરે કા'ડતાં મળે દીકરીને લાભ. સતીનો. ૪
પાળી પોશી વા'લી દીકરી રે, નાખો દરિયામોઝાર
શંખ શોધી આપી શા કારણે, બાળો તેનો અવતાર. સતીનો. ૫
રૂડી જોડી જોઈ કા'ડજો રે, જેથી રીઝે જગનાથ
સુખી સૌ થાય સંસારમાં, દેશે આશીષ અનાથ. સતીનો. ૬
રૂડી ને ભુંડાશું શું બને રે, જુવો જગમાં ચોપાસ
રૂડાને ભુંડી ન બઝાડશો, જેથી બંને નિરાશ. સતીનો. ૭
ખેલમાં દેખાડ્યો જે દાખલો રે, તેનો લઈ ઠીક સાર
બાળકીનાં દુ:ખ બધાં બાળવા, યોગ્ય કરજો વિચાર. સતીનો. ૮

(સર્વે જાયછે. લલિતાને અગ્નિસંસ્કાર કરયો તે સ્થાને પછવાડેથી સ્મરણસ્તંભ કરાવ્યો તેમાં નીચે પ્રમાણે લેખ કોતરાવ્યો હતો.)

दोहरा.

ललिता लक्षणवंती जे, जगतशेठनी बाळ;
कुडा हिंदु चालथी, थयो तेतणो काळ. १
न्हानपणे परणावतां, निपजे शो परिणाम;
ते बतलावाने चण्यो, स्मरणस्तंभ आ ठाम. २
कुलीनें, नामनो वर जुवे, कथळे केवुं काम;
ते बतलावाने चण्यो, स्मरणस्तंभ आ ठाम. ३
गमती जोड़ मळ्याविना, दिल रे' केवो हाम;
ते बतलावाने चण्यो, स्मरणस्तंभ आ ठाम. ४

સમાપ્ત.

पश्चात कथन.

સન ૧૮૭૭ ના મે માસમાં ગુજરાતીનાટકમંડળી ઉભી થઈ હતી, તેને આ ગ્રંથનો પ્રયોગ કરવાની અનુજ્ઞા આપી હતી, અને તેમાં પ્રયોગને અનુસરતો ફેરફાર કરી આપ્યો હતો, તે ફેરફાર આ આવૃત્તિમાં જોવામાં આવશે. પ્રયોગ કરતાં ઘણી વાર લાગે નહિ એ-ટલા માટે, ઘણો ભાગ મુકી દેવામાં આવેછે, પણ છાપવામાં તો બધો ભાગ રાખ્યો છે. આ ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ પ્રયોગ થવાથી વિશેષ પાર પડ્યો છે. ગુજરાતીનાટકમંડળિયે આ ગ્રંથના લગભગ ૯૦ પ્રયોગ કર્યા હતા, તે જોવા જતાં સ્ત્રીપુરૂષનાં ટોળાં નંદનકુમાર અને છળદાસ જેવા બીજા ઘણા પોતાનાં ઓળખીતામાં બતાવી શકતાં હતાં. વાણિયા જ્ઞાતીની એક વૃદ્ધ ડોશી પોતાની દીકરી સાથે પ્રયોગ જોવા ગયેલી તે વેળાએ તેની દીકરીની દીકરી પણ સાથે હતી, અને તેનો વિવાહ એક નંદનકુમાર જેવા છોકરા વેહેરે કરી રાખ્યો હતો. જેમ જેમ પ્રયોગ ચાલતો ગયો તેમ તેમ પોતાની દીકરીના કરી રાખેલા જમાઈનાં લક્ષણ નંદનકુમાર સરખાંજ તેને લાગતાં ગયાં, તેથી પોતાની દીકરી પ્રતિ તે બોલી ઉઠી કે "બ્હેન! તારો જમાઈ તો બધો નંદનકુમાર, આપણે એને વેહેરે આ ગરીબડી છોકરીને પરણાવીશું તો એ બહુ દુખી થશે, માટે વિવાહ ફોક કરવાનું મારી નજરમાં આવેછે." તેની દીકરીનો પણ તેવોજ અભિપ્રાય થયો, તેથી ઘેર ગયા પછી સવાર થતાં છોકરાના બાપને બોલાવીને કહ્યું કે, તમારો છોકરો તો બધો નંદ-નકુમાર જેવો છે માટે અમે વિવાહ ફોક કરિયે છિયે. પેલાએ બંનેને ઘણાં સમજાવ્યાં પણ તેમણે માન્યું નહિ અને બીજો કોઈ સારો છોકરો જોઈને તેની સાથે વિવાહ કર્યો. છળદાસનાં કૃત્યને કદી જાય એવો પણ એક દાખલો બનેલો સાંભળવામાં આવ્યો છે. સાર એટલોજ છે, કે, આ ગ્રંથ વાંચવાથી અને તેના પ્રયોગ જોવાથી સારી અસર થઈછે એ સંતોષકારક છે.